

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1986 - Ч. 11 (307)

Марія Голод: ГРЕЦЬКИЙ ЦИКЛ

Я. Розумний: ГЕРОЇКА ЧИ АНТИГЕРОЇКА

В. Ревуцький: ПОДЗВІННЕ ПО УЖВІЙ

І. К-ий: ...МРІЯ ОГОЛОШЕНА...

Ніна Строката: ТРАГІЧНА ГАЛЕРІЯ

Ніна Строката: УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНКСЬКА ГРУПА

Катерина Горбач: «БЛАГОСЛОВЕННЯ В ТЕРПІННІ»

ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

УКРАЇНЬСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В 20 СТОЛІТТІ

1983, три томи, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинки Я. Гніздовського.

Документи і матеріали. Упорядкували Т. Гунчак і Р. Сольчаник.

У збірці вміщені документи від кінця 19 ст. до 1980-их років, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.

Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Іван Кошелівець

РОЗМОВИ В ДОРОЗІ ДО СЕБЕ

1985, 497 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Тверда оправа.

Відомий літературознавець робить у праці підсумок багатого життєвого досвіду, зображує явища і події, які йому приходилося зустрічати.

Ціна: 20 ам. дол.

ГОЛОД НА УКРАЇНІ 1932-1933

Вибрані статті

1985, 143 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Упорядкувала Надія Каратницька.

Збірка науково-дослідницьких і мемуаристичних статтів до п'ятдесятиліття Голоду на Україні.

Ціна: 5 ам. дол.

Чеслав Мілош

ПОНЕВОЛЕНИЙ РОЗУМ

1985, 264 стор. Обкладинка Ігоря Тодорука. Переклав з польської Богдан Струмінський. Тверда оправа.

Тонка та приголомшлива аналіза жахливих моральних і психологічних наслідків поневолення розуму людей країн "Залізної завіси" у висліді безоглядного панування тоталітарної системи.

Ціна: 12,95 ам. дол.

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIST»

Zeszyt w języku polskim

Nr. 1-2, Lato 1985, 280 ss.

Redaktor: V. L. Kaczmarek

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporiuk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою ознайомить читача з проблемою взаємин між обома народами. Автори статтів та рецензій — українці й поляки — кидають світло на деякі спірні й болючі події минулого обох народів.

Ціна: 8 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1986

Ч. 11 (307)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ
МЮНХЕН**

«SUČASNIST» — NOVEMBER 1986

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Юрій Луцький, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*
Олександр Женін, *мовний редактор.*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Südasníst,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Südasníst» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich:
Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Марія Голод*: Грецький цикл.
9 *Валерія Марченко*: Одеколон у флаконах.
20 *Ігор Померанцев*: Фантастичне в ранній прозі Гоголя.
34 *Ярослав Розумний*: Героїка чи антигероїка: тема війни в поезії шестидесятників і Нью-Йоркської групи.

МИСТЕЦТВО

- 46 *Богдан Певний*: Селективним оком (II).
62 *Валеріян Ревуцький*: Подзвінне по Ужвій.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 70 *Іван Коровицький*: ...Мрія оголошена... Василь Липківський, митрополит УАПЦ.
87 *Ніна Строката*: Українська гельсінкська група: з нагоди десятиліття й не тільки про репресії.
90 *Ніна Строката*: Трагічна галерія.

РЕЛІГІЯ

- 94 *Катерина Горбач*: «Благословення в терпінні». Баптисти на Україні.

СПОГАДИ

- 102 *Юрій Самброс*: Рвуться нитки дружби. Борисова загибель. (Листування з Б. Антоненком-Давидовичем).

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 113 *Ukraine during World War II: History and its Aftermath.* —
Ярослав Гайвас.
- 121 *Анна-Галля Горбач:* Фотопередруки з українського
мовознавства.

ОГЛЯДИ

- 124 *Катерина Штуль:* З паризького життя.
- 128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

ГРЕЦЬКИЙ ЦИКЛ

Марія Голод

ПАНТА РЕІ

Що ж я! Я тільки тінь від тіні,
я тільки сну забутого уривок тлінний,
що ось розвіється на вітрі
непогамованої зміни.

Ще поки стану формою і змістом
нагадувати щось живе, щось чисте,
як вже все розпливається, мутніє —
від дійсності далеке, близьке тліні.

Я тінь від тіні,
відблиск від відлуння.
Я — мрячна мряка у полудне.

У ДЕЛЬФІ ПІД ПАРНАСОМ

Де випливало джерело води всеочищаючої
лише каміння і табличка:

"Тут умивався Аполлон,
Володар Муз,
Господар талантів,
Творець ілюзій".

Чи можу й я
поставити табличку
на камені зісохлого життя:
"Тут умивалися
ілюзії і сподівання,
і труд,
що вже нікому не потрібен".

ЕПІДАВР

Зелений лавр і жовтий цвіт гірчиці,
кропива всуміш із кровавим анемоном.
Стрункі колони кам'яної слави

співають оди про давні часи.

На куцях осликах, поміж в'язками хмизу
Їдуть жінки з обличчями богинь.
На варварів глядять очима візантійського іконостасу.
Дивний анахронізм серед посивілих руїн.

МІКЕНИ

Хмари
кидають тінь
на левів камінних

Дивились леви й бачили,
як ошаліла сука-Клітемнестра
на Агамемноні відомстилась
за Іфігенію пречисту.

Ще бачили,
як згинув із рук
рідних свої щенят.

Краплі дощу
сплітаються із лементом історії,
сльозами спливаючи
з очей камінних левів.

ПЕРЕД БУРЕЮ

Небо висить шораз нижче.
Не встояти людям прямо,
навколішках треба,
або і лежма,
все нижче та нижче,
як віко труни,
як камінь привалений,
таке теє небо низьке.
(а мало б бути високе,
прозоре як банька,
далеке і недосяжне).

Постарівсь Уран,
не вдержить вже неба.
Ось, ось упаде,

розчавить на прах
земні сотворіння.
...Уране, Уране...

АТЕНИ

Філософ:

Думки складаються в комплекс ідей,
чистої логіки стрункі системи,
математичні теореми,
критично-естетичний кряж,
закріплений в ясний вітраж
вибагливої словосхеми.

Та серце прагне ще ночей
гарячого п'яного трунку,
що розливається у поцілунку,
де губляться слова кручені,
замінюючись на шалений
вибух плотського безрахунку.

Гетера:

Над вечір простягається чекання:
все приготоване для любовців нежданих,
поезії звитки, вино, листки рожанні,
арфа настроєна для мелосу й пеанів,
купіль пахуша похотями тваней,
постіль, що плотські заспокоїть побажання.

Та серце прагне чистих ранків
росою скроплених грядок,
іржання коней, кокоту курок,
дрібного господарства теплих звуків,
діточих голосів, клектання бузьків
і дружньої розмови на світанку.

СУНІОН

Вітри нехай звивають бурі,
хай море розриває береги!
Стоїть святиня на сторожі.
До неї всі прямують кораблі.

Вітрило напинається зелене,
зривається пеан з грудей:
Гелладо, хайре, рідна земле!
Посейдон нас приніс з морей.

Горить вогонь, присвічує гребцям,
а рідний беріг пахне чеберцем.

СВЯТИНЯ АФАЇ (АЙГІНА)

Пістацієвий гай, а тут і сад.
Поплівся синій виноград
поміж каміннями святині.
Не піддалась вона руїні —
Сторожить тут Афая свого дому.

А може тих триста шістдесят п'ять каплиць,
призначених кожного дня Святому,
задержують похід століть.

ОДЕКОЛОН У ФЛЯКОНАХ

Валерій Марченко

7 жовтня ц. р. минула друга річниця трагічної смерти українського журналіста та перекладача Валерія Марченка (1947–1984). Трагізм його передчасної смерти полягав у тому, що він помер в ув'язненні через свідоме нелікування, через заборону лікувати. Отже це, в суті, було вбивство.

Марченка пощастило поховати за християнським звичаєм (він був глибоко релігійним православним християнином) у селі Гатне на Київщині.

Марченко залишив нам чимало своїх творів, хоч можна припускати, що не менша частина їх до нас не дійшла, осівши десь в архівах КГБ. Переважно це публіцистичні твори та автобіографічні нариси. Все, що вдалося зібрати Закордонному Представництву Української гелесінкської групи, до якого автор ще за життя надіслав чимало творів, має вийти окремою збіркою у видавництві "Перша Українська Друкарня" в Парижі. Умовна назва збірки Марченка — "Процес" за його однойменною автобіографічною повістю.

Нижче публікуємо один з нарисів збірки Марченка "Процес", писаних на засланні в селищі Саралжин Казахської РСР, де він перебував у 1979–1981 рр. Об'єктом нарису "Одеколон у фляконах" є соціальне явище, яке дехто з фахівців у Радянському Союзі окреслює нині терміном "біологічна катастрофа суспільства".

Надія Світлична.

Цих двох чоловіків можна було примітити здаля. І не тому, що обшарпані, брудні, кудлаті, з одутловатими пискками відрізнялися від порівняно пристойніше вбраних радгоспних робітників. Вони були росіяни й тут, серед майже поспіль казахського населення, привертали увагу, як це неодмінно стається, коли серед публіки, скажімо на Хрещатику, з'являється представник тропічної Африки.

Отже, вперше я побачив їх, що сиділи на землі за кілька метрів навкоси від сільської крамнички, коли вони весело горлали якоїсь застільної пісні й при цьому допомагали собі енергійною жестикуляцією. Місце гуляння, а, головне, вигляд учасників не викликали сумнівів стосовно до їхньої соціальної приналежності. Передо мною були бічі¹ — тип людей, поширений у цілому світі та який у нас, зрозуміло, має особливі риси. Скільки їх у СРСР? Точні відомості про це могла б надати радянська феміда, яка шороку напакуює такими ІТУ² за бродяжництво. В тому, що їх тисячі, пересвід-

чуємося з зустріччю у тюремних камерах і етапах. Що це суспільне явище, визначаєш після першої ж розмови з представником.

Отже, два волоцюги розсілися просто неба, демонструючи образний ними спосіб життя. Щоб уникнути задоволення знайомства й братання з п'яними земляками, я, не спиняючися коло їхніх порозтулюваних від подиву на мою появу ротів, попростував до крамниці. Були це культпромтовари. За якийсь час почулося рипіння східців і до приміщення за мною прошкандибав один із учасників бенкету, старшого вже віку чоловічок. Він хитрувато глипнув на мене, привітався голосно до всіх, потім люб'язно підморгнув продавщиці:

— Соня-сонечко, виглянь у віконечко й дай ще на два карбованці парфюмерії.

Я з цікавістю спостерігав, як та видобула з-під прилавку три флякони "Сирени"³ й вручила їх гречному покупцеві.

— Дай тобі, Боже, коханця гарного! — подякував той, розпиляючи товар по кишенях.

Лише тепер я збагнув, звідки ці нудотливі пахощі коло веселого товариства. Знатьця, на "чорнило" та горілоньку витрачатися фінанси не дозволяли. Пився одеколон і, як оптимістично висловився, відкорковуючи, старий:

— Піде за перший сорт!

З прочинених дверей мені було видно, як до алюмінієвого горнятка з водою він доливав пахучої рідини й, несамотиво розмішавши, випив. Коли я вийшов надвір, художня частина тривала. Старий, його звали Петро, тягнув, задоволено дослухаючися до злетів і падінь власного співу: — "Вот и не даехал я додому, затерялся где-то в камышах. Аах, што мне делать, парню маладому? Кому пришлась девчонка по душе?" Зупинившись недалеко в очікуванні попутної машини, я мав нагоду прослухати частково автобіографічний спіч Петра, з якого стало ясно, що він — колишній летун, учасник війни, має кілька нагород і поранень. Бачачи побільшення аудиторії, Петро закатав сорочку і хотів продемонструвати останні співп'якові Васькові, але того бойові шрами не привели в священний трепет, бо він ліниво послав кореша подалі. Анітрохи не ображений Петро заправив сорочку й продовжив розповідь про воєнні часи, коли славу та честь ставили вище від усього й коли кожен знав порядок і дисципліну. Ностальгія за сталінізмом у речників з партактиву чи уламків керівництва жажливої доби мені була зрозуміла. Однак ось цей голос має, навіть в собі здеградованого фронтовика, становив певну загадку.

Згнітивши гігієнічні упередження, я вже зовсім був намірився забалакати до степового оратора, тим більше що Васька не міг завадити моїм соціологічним амбіціям, позаяк з упертим виразом

спостерігав за етикеткою на фляконі, що валявся між його колінами, коли з-за недалекої будівлі складу вийшла чудернацька на вигляд особа. В безформних табірних черевиках, подертому чоловічому жакеті та замашеній до блиску зовнішнього дна скovorідки спідниці вона, без жадної тіні знічености й не звертаючи на сторонніх уваги, підійшла до знайомих і присіла, вульгарно розчепіривши ноги. Виведений приходом гості з сомнабулічного стану, Васько виступив у ролі джентлмена, наливши їй одеколону з водою:

— Пий, Валюхо — заохотив він.

Гостя без вагань пережилила в себе вміст алюмінійового горнятка. Все, що можна було винести з цієї сцени, це легкість, з якою вона ковтнула трійло. Бо, скажімо, для Васька це був свого роду ритуал. Йому обов'язково потрібен був період адаптації. Васько, відставивши у випростаній руці горнятко, дивився на нього, судомно скovтуючи грудку, що викочувалася з глибин шлунку. Було помітно, що він ковтав суміш спершу подумки, долаючи опір підступної грудки, й аж відтак підносив горнятко до вуст. З зусиллям волі, в якому було щось героїчно-жертвоне, він припадав до тихого одеколонового плеса й пив до дна нещадно шматований протиалькогольними іриніями, які висилав у марних спробах самозахисту організм. Валюха закуски не питала. Натомість розвідала про Костю, свого чоловіка, поняття вельми роспливчате в умовах цілинних обширів. Машина, що над'їхала, забрала мене від п'яного гурту "земляків", з якими засланицька доля прирекла мене жити серед казахів.

З Петром та Васьком ми запізналися за кілька днів по тому. Крізь вікно я вгледів, як нерозлучна пара, похитуючися, підійшла й спинилася біля будівельних матеріалів, згромаджених недалеко від мого гуртожитку. Жестикулюючи та раз-по-раз показуючи на цеглу, колоди й лантухи з цементом, вони щось жваво обговорювали.

— Красти прийшли, — вирішив я, присуваючися до шибки, щоб краще спостерігати розгортання злочину. Але чи то зосередженість і відсутність у обох полохливости, чи то надмірна затримка на місці виказували, що мета їхньої з'яви тут інша.

— Що це буде, пасажири? — виходячи на двір, порушив я хід їхніх робочих дебатів.

— Тут буде місто-сад, — блиснув несподівано знанням шкільної програми Васько.

— А до того комуністичного далеко? — уточнив я.

— Шпитальну кочегарку будуватимемо, — захихотівши, блиснув відсутністю передніх зубів Петро. Як видно, сьогодні майстри-будівельники приступати до роботи наміру не мали. Ми стали балакати про шляхи, які привели їх до казахського аулу. Як і

слід було сподіватися: табір, відтак заслання. Десь там у Росії покинуто матір, дружину, дітей, Десь там за порогом моралі залишилися охайність, сором, гідність, родинні почування — все те, без чого немислима людина. А тут у брудних лахміттях передо мною стояли волоцюги, яких казахи зневажливо кличуть рамтамак.

— Ну, пора й знайомство відзначити, — підморгнув мені позмовницьки Васько. Пропустивши повз вуха моє зауваження, що не питуший, будівельники дружно заквапилися до своєї хижі. В невилічкій цегляній прибудові, коморі шпиталю, змішалися пахощі земної цвілі й аристократичних парфюмів. На двох ліжках, виданих напрокат завгоспом, лежали матриці з ковдрами, які від первісного стану лікарняної чистоти перебували на астрономічній віддалі парсеків. В кутку на цвяшку висіли величезних розмірів брезентовий дошовик Петра та менш рваний і брудний у порівнянні з робочим жакет Васька. Цим парадна гардероба господарів обмежувалася. Щоправда, попід стіною розчавлені лихоліттям, горбатіли брудні чоботи. Але виглядало це швидше, як комірний реквізіт, спадок попередніх мешканців, а не перемінне взуття не обтяжених власністю моїх знайомих. Із ящика-стола звисав колись білий рушник, який притьом асоціювався в мене з Веселим Роджерсом джентлменів удачі.

— А для гостя в нас є ось що, — з боку імпровізованого стола Петро видобув почату пляшку вина й, обволікши її замилованим поглядом, установив на дошці. — Господарі ж роздавлять звичне, — виголосив він меню прийняття, й поруч із пляшкою поставив одеколон.

Тут я з усією категоричністю почав відмовлятися, що не п'ю. Свою антиалкогольну філіппіку мусів перервати, щоб забрати в Петра пляшку, з якої він уперто намагався налити мені в горнятку вина.

— Це не спроста, — здивовано покрутив головою Петро. — Знатьця, ти хворий. В його розумінні моя недуга уразила не якийсь один анатомічний орган, а значно ширше. Господарі випили свій одеколон. Довідавшись, що я з України, Петро згадав, що під час війни був на пості в Білій Церкві, проходив Житомир. Жуков, Тимошенко, Малиновський, командир полку, піке, зайшов у хвіст, віражі — він захилювався від цих слів, з ненаситною жадібністю оповідаючи про бачене-пережите. Повінь спогадів охопила його, і Петро охоче розгортав передо мною картини того життя, в якому, він знав, йому не було чого ганьбитися. — У нас, летунів, — повторював без задоволення, і той зоряний час залишався, вочевидь, останнім його підпертям у сучасному. З усіх подальших розмов п'яного та неп'яного (невоєнна тема у Петра не йшла) мені вдалося лише дізнатися, що він має дружину та сина. Черговий раз будши під

шафе, сказав: також летун, однак, більше цього фаху сина не згадував. Що жив і працював нормально до середини 1950-их і що занепастила його гірка. Сидів. Украв і знову сидів, аж доки не опинився у Казахстані. Тут ведеться вільніше — простори. Начальства, що пильнує за працевлаштуванням, небагато та й уникнути його легко. А що казахи не люблять пияків, то й лихий із ними. Нехай вони нам (себто росіянам) дякують, що до культури привчили. Цей контрапункт світогляду властивий чи не всім тутешнім бічам. На ньому тримаються рештки їхнього самоутвердження. Расовий та ще мовний бар'єр значною мірою відчужують гультяїв-росіян від остракізму казахів. У власних очах, принаймні, вони не гніяться від того образливого приниження, яке чимало, безперечно, відчували б удома. Тут вони — парії, і в той же час — частка великодержавної спільноти, з якою мають рахуватися корінні мешканці, казахи. Протягом палкого багатохвилинного монологу друга Васько з глибокодумною зосередженістю споглядав етикетку на винній пляшці. Я міг битися об заклад, що мені відоме теперішнє бажання цього майже сорокарічного чоловіка. І, справді, пройшли ще пару хвилин, як голосно позіхнувши й хруснувши розведеними руками, він сказав:

— ...би! — Що в цензурному тлумаченні виглядало: зараз йому потрібна жінка.

На відміну від гомінкого та ширішого Петра, Васько, — натура менш психічноускладнена. Його перехняблена відвисла додолу щелепа (наслідок відплати за брутальну репліку в бік дівчини одного спортсмена) мала б служити йому нагадуванням про пристойність та стриманість, одначе, цього не сталося. Васько — цинічний і нахабнуватий, за що неоднаразово битий казахськими джигітами. Його існування так само складалося з сумної взаємозамінної пари: крадіжка, табір. Останнього у Васька було четверо разів. Уперше сидів за хуліганство. Справа, як він оповідав, цілком звичайна. Після роботи зайшли десь до їдальні, випили, потім додали, в цей час хтось на когось криво подивився й хтось щось не так сказав. От і сталолся. Щелепи того разу йому не зачепили, натомість одержав строк. За колючками від дійшов висновку, що красти — краще ніж працювати, й з того часу розпочалася його безуспішна злодійська кар'єра. Вочевидь, пристрасть розглядати етикетки після випитого згубно позначилася на його хисті не залишати слідів. Як правило, його ловили на місці злочину або після нетривалих розшуків.

Тим не менше на моє запитання чи не доцільніше заробляти гроші, працюючи, Васько сказав, що в "обмолоченій" крамниці за раз він бере стільки, скільки ніколи не одержить на заводі. А крім того, коли п'єш, хто ж буде тримати на роботі й платити гроші?

— Так, не пий!

— Еге ж! — Він подивився на мене, наче я запропонував йому зрадити батьківщину.

— А лікуватися від алкоголізму пробував? — запитав я.

— Було. Так вони ж, суки, дають якісь чеські пігулки. Після них, коли вип'єш, і в трубу зіграти можна. Беруть підписку, що попередили.

— Ну, то стримався б на час.

— Ага, — мотнув він зпересердя головою, — йди радісно працюй та читай, що в газетах написано.

— А так, хіба краше?

— Мені так весело, — він глянув крізь відчинені двері в долину з якоюсь чудернацькою ясністю в погляді, й я подумав, що витягти з прірви, куди він падав, цього чоловіка вже нездатний ніхто.

Сказати, що на будівництві кочегарки існував рух, значило б вступити в серйозний конфлікт з дійсним станом речей. Будив Петра з Василем нестерпний гомін післясніданкової лікарні. Вони виходили з хижі, чухаючися й позіхаючи, мружачися довго витріщалися на сонце, аж відтак заходили на фундамент і брали до рук кезлю або молоток. У цей час завгосп-казах, котрий, видавши кухарці харчі й на тому закінчивши свою працю на нині, ставив з-під стіни, де він стомлено присів на колоді, якесь питання. Тем для розмови з того й другого боку вистачало й звичайно тримати в руках важку сокиру й водночас розмовляти було недоцільне. Тому Петро, а потім Васько або навпаки, відкладали набік інструмент і також присідали перекурити. Обмін думками з найрізноманітніших питань і часто з доволі несподіваними висновками тривав, приблизно, годину. Так, завгосп Амангелди, згадавши, що в 1943 р. в країні можна було купити харчів більше, ніж зараз, гучно висякався й сказав:

— То вже краше хай буде війна. Хоч наїмося!

Петро розуміюче кивнув головою, зауваживши, що в їхньому полку на предмет продуктів було не проблема. Він тоді мав навіть шоколяду скільки завгодно. А одного разу інтендант на честь його дня народження видав чотири американські тушонки, так закуска в них виявилася першорядна.

Потім завгосп згадував про якісь свої справи й подавався додому, а члени будівельної бригади, опинившись перед альтернативою: праця на сонці чи відпочинок у холодку, без вагань, обрали останнє. В цей час до них міг завітати якийсь селянин, чий допитливий погляд перед тим довго блукав у будматеріалах. І ось уже Петро після нетривалих переговорів підтопцем біжить до лантухів з цементом, жваво сипле перехню до свого мішка й, бурмо-чучи під ніс йому одному відомі міркування з приводу чиненого, з

важкою ношею чимчикує геть. Згодом він повертається з хлібиною в одній руці, консервами в другій та пляшками, які бадьоро стримлять з усіх кишень.

— Гуляй, Вася! — Захоплено констатує йому назустріч Васько. — А мо'будь, приголубиш із нами для піднесення настроєвості? — побачивши мене, заклично махає Петро рукою. Він не уявляє, як це можна відмовитися від такої благодаті. За годину з прибудови долинають слова старовинної російської пісні про стареньку матір, яка очікує сина з війни й не знає, що той навіки заснув серед квіток у полі.

І була ніч, і настав день. Васько з гіркого похмілля не кращим чином уторував свій шлях до туалету і впав у нещодавно викопану для труб опалення фосу. З глибин землі залунав його зляканий голос:

— Петро! Петро!

Нічого не підозрюючи, Петро, вигулькнувши назовні, довго був не в змозі второпати, звідки той його кличе. Він з осудом став питати: навіщо Васько сховався й клеїть дурня до світ сонця? Озвірілий Васько почав шпурлятися з фоси чим припало й тим привернув увагу до місця свого погребу. Петро став навпочіпки й ухопив простягнувану знизу руку. Зібравшись на силі, він шарпнув її на себе й убік, наміряючися одним махом визволити друга на поверхню. Але, позаяк він смикав і згинав тільки долоню, сподіваний успіх одразу не настав. Вимушений потурати задумові зверхника й безладно деручися вздовж прямовисної стінки, Васько дико заверещав:

— Рука, сука! Ти ж її зламаєш.

Лише після того, як він почав бити другою рукою Петра по халявах чобіт, той випустив його, обурюючися, чому Васько б'ється. Васько каменем упав на дно, й небо зашарілося від вивернутих ним лайок. Не бажаючи вислуховувати безпідставні образи, Петро зневажливо махнув рукою на яму:

— Є, моряк! — і подався геть з незалежним виглядом.

Васько не заслужив ганебного прізвиська, бо народився в тайговому містечку в Сибіру й моря за своє недовге, хоча й бурхливе життя так і не бачив. Тим нестримніші були прокльони та погрози на Петра, що кинув його в біді. Визволив Васька з "темниці сырой" неутрачений завгосп.

За місяць над фундаментом ледь виднілася цегляна кладка, що робилася в перші дні появи будівельників на об'єкті, а також у наступні, коли траплявся інтервал між прийняттям збуджувальних напоїв. Радгоспний виконроб, відвідавши будівництво, почав допитуватися в мене, як Петро та Васько працюють. Все там було ясно з першого погляду, але в радянських чиновників існує якась органічна потреба в донощицтві. Він питав так, наче від мого

нашіптування його власний висновок набуде остаточної завершеності. Я сказав, що працюють надхненно.

Минав час. Хутко сплигло літечко. Жовтнева жовтизна вкрила листя лікарняних дерев. Одного дня до Петра й Васька, які, пересуваючися поза вибудованим муром, нагадували матросів на пароплаві у хитавицю, надійшла головлікарка. Свого часу їй було обіцяно кочегарку на 1 вересня.

— Ну, як тут справа рук ваших? — уїдливо поцікавилася вона.

— Будуємо й стоятиме 500 літ — авторитетно запевнив її Петро. — Можете на нас покластися, — продовжив він, намагаючися заповнити неприємну павзу.

— А у вас що, іменини були? — відступила жінка від стіни, мало не повалена могутнім струменем одеколонного перегару. Це Васько був обернувся до неї, принаджений інтелігентною розмовою.

— А я на твої п'ю? — зненацька агресивно зреагував він.

Лікарка знизала плечима, не знайшовши одразу потрібних слів.

— Ну, так і не лізь під гарячу руку! А то ходять, заважають, а потім — давай, давай! — вмотивував він своє небажання до подальших розпитувань. Мабуть, час здання об'єкта виявився надто прострочений, бо того ж дня Петра й Васька попрохали очистити приміщення.

В Казахстані виробничі бригади, скомплектовані бічима, — звичайне явище. Зрозумілий і інтерес до такого гатунку у підрядників-бригадирів. У моєму районі — то переважно приїжджі чеченці, котрі не лише підбирають місцевих, але умисне мандрують великими містами в пошуках безпритульних і безталанних, зманюючи сталим (150 крб) місячним заробком, добрими харчами та відсутністю документації при оформленні на роботу. В радгоспі ж цей бригадир, укладаючи угоду на будівництво, скажімо, ферми, виговорює оптом значно вищу ціну. Надлишки, отже, йому. Через безвихідне становище — брак робочої сили — радгоспне начальство мусить приставати на пропоноване ділками, хоча збудоване часто не просто неякісне, а халтурне. Як от у випадку з двома моїми рамтамаками.

Згодом аульчани назвали той рукотворний пам'ятник Петровасилівським палацом. Його крутоздиблені стіни були горбкуваті та шербаті від робленої з п'яних очей кладки, підвалини — непевні через брак розрахованої кількості цементу. З домурованими вже іншого розміру цеглою стінами та дахом, настеленим аварійною радгоспною бригадою, кочегарка врешті-решт запрацювала, й лікарня отримала своє довгоочікуване опалення.

— Ми зробили все, що могли, — стоїчно висловився якимось під час зустрічі взимку Петро, вказуючи рукою на кочегарку.

Увечері того дня в Петра й Васька відбувся прощальний бенкет. Надійшла Валюха з Костиком та його братом Вітькою. З сусідньої ферми прителіпав кульгавий "Рокосовський", який дістав маршальське прізвисько за своє дивне армійське звання старшого лейтенанта. Запрошували й мене, але я вкотре відмовився, пославшись на органічне несприйняття алкоголю. З напоїв там було пару півлітрів вина та кошик фляконів з одеколоном. Готувалася й гаряча страва. Васько поліз на шкільне горище, наловив голубів. Сяк-так обскубані, вони потрапили у містку бляшанку з-під повідла, що правила моїм сусідам за кастрюлю, і від варива, що булькало, з помешкання бічів полинули незвичні кухонні пахощі. Пиятика розпочалася задовго до того, як у геть закіптюженій бляшанці на столі з'явилася паруюча юшка. Костик не вбачав підстави чекати, й одеколон струмкітливо полився до жадібно підставлених горнят.

— А-та-та-та-та, — Васько зробив спробу витворити співзвуччя з животворною мелодією. І після першої, і після наступних закушували самим хлібом. Потім пили, їли, знову пили. Рокосовський, родом з України, заспівав пісню про рушник і плакав. Петро, як міг, його розраджував, а потім сам трохи просльозився. Коли Костик і його брат, повалені випитим, поснули на піску за хижею, Васько розпочав активно домагатися від Валюхи кохання. Попри безсумнівну прихильність ідеї полігамії, вона цього разу заприндилася, й Васько не міг досягти свого, хоча прагнув посилено. Між ними зчинилася голосна суперечка з обопільним звертанням до покладів тюремного фолкльору, й наприкінці лише втручання Петра з Рокосовським урятувало даму від образи чином.

Рокосовський повів Ваську на двір, вирішивши, вочевидь, з ним серйозно поговорити й увіся на колоду під моїм вікном.

— Василю! А ти знаєш, що за люди Валера та Валентина Серафимівна? Чи ти знаєш? — зробив він витримку, щоб подивитися на ефект від свого запитання.

Про мене та члена Гельсінкської групи з Тбілісі В. С. Пайлодзе знали вже всі на селі й, звичайно, волоцюги знали про нас також досить. Але Васько мовчав. Можливо, він не хотів повторювати відомі речі. Та, швидше, він не хотів говорити взагалі. Рокосовський тим часом повнився інтелігентними думками:

— Не, Василю! Ти попереду скажи: чи ти знаєш, що за люди Валера та Валентина Серафимівна? Адже Валера та Валентина Серафимівна — політичні. Вони борються за ідею.

Запала павза, під час якої промовець збирався з думками. Я писав у своїй кімнаті листа й мав змогу добре чути все, що мовилося на подвір'ї нашим симпатиком. Та Васько знову не підтримав бесіди.

— Ну, от бачиш, ти й не знаєш, хто такі Валера та Валентина

Серафимівна! А вони ж люди політичні й борються за ідею.

Відчувалося, Рокосовському припала до душі та дефініція. Він повторював її, чітко вимовляючи кожне слово, замилувано прислухаючися до витвору власного мислення. А позаяк після прийнятого одеколону над Васьком владала німотність, Рокосовський міг говорити те речення, скільки душі завгодно. Й треба віддати належне, він скористався нагодою, не скуплячися. Спершу Рокосовський казав з якоюсь урочистою піднесеністю, ще злегка дивуючися новизні чутого, відтак — грізно, з шерехом і блискавичними спалахами голосових модуляцій, немов змагаючися з горьківським буревісником, потім — тихо, з благально-виправдальною інтонацією, ніби прохаючи про милість у суддів. Я встиг закінчити чорнетку й переписати листа начисто, а Рокосовський невтомно прорікав у тишу ночі:

— Вони люди політичні й борються за ідею.

Занепокоєний думкою, що неодноразове повторення плюс надмір випитого можуть спричинитися до тихого помішання Васька, я вийшов надвір. Моїй з'яві Рокосовський зрадів і почав гаряче вітатися. Я підійшов до колоди й зазирнув у Васькове обличчя. Він дивився у білу масу лікарняної стіни навпроти, що заступало йому звичну етикетку.

Нічого, він слухас, — безтурботно сказав Рокосовський. — А ви знаєте, я також політична людина, — вирішив він дещо розширити тему. — Пам'ятаю, під час війни нас, мобілізованих, привели й наказують: ось, беріть собі автомати. А я кажу капітанові, що не можу взяти зброї в руки — віра в мене така. Він — у крик, а як воюватимеш, як батьківщину захишатимеш? А я йому на те: ми з німцями навулачки битися будемо. Нехай їхній один вийде і я, попробуємо. Кажу йому, я тихий-тихий, а коли розійдуся — ого-ого! І тоді, чия перемога, той і війну виграв. Не став мене й слухати. Пістолета в зуби — розстріляю, мати твою, кричить. Ну, що ти йому казати будеш: застрелить і ще й ордена дадуть.

Рокосовський скрушно зідхнув, похитав головою. Помовчав. Потім, згадавши щось, несміливо торкнувся мене за руку:

— У вас помідорчика одненького не знайдеться? Так мене млоїть і кислого хочеться. Ну, геть світ не милий.

Я виніс помідорів. Ветеран антивоєнного руху став широсердо дякувати. Від зворушення в нього виступили сльози. Посмакував частуванням. Потім із Васьком попрямував до хижі — де ще залишився одеколон у флаконах.

Вранці прийшов завгосп з ЦЕУ⁴ від головного лікаря: будівельникам спаковувати валізи. Терпець у начальства урвався. Без ремства Петро взяв свій плащ, Васько — жакет. Вони вийшли з притулку, махнули мені на прощання рукою й подалися в напрямі

крамниці. Заточуючися від учорашнього, йшли, нишпорячи в кишенях, щоб знайти на сьогоднішнє. В їхніх очах життя не втратило привабливості ані найменшою мірою.

-
1. БІЧ бывший (рос.) интеллигентный человек (прим. автора)
 2. ІТУ (рос.) Исправительно-Трудовое учреждение (заклад виправної праці).
 3. Сирень (рос.) бузок.
 4. ЦУ (рос.) ценное указание.

ФАНТАСТИЧНЕ В РАННІЙ ПРОЗІ ГОГОЛЯ

Ігор Померанцев

Спочатку наладнаємо оптику, наведемо фокус. Що віддаленіший від нас автор, тим більший ризик сполучити його власне життя з життям його персонажів. Можливо, за сто років *Війна і мир* здаватиметься читачам художнім документом доби, написаним очевидцем, а шістнадцять років, що проминули від дня Бородинської битви до дня народження графа Л. Толстого просто стануть осадом історії.

З гоголівськими *Вечорами на хуторі поблизу Диканьки* також часом трапляється оптична аберация. І справа тут не лише в тому, що вечірнє повітря стирає обриси, перефарбовуючи всіх котів на сіре. Твори дозрілого Гоголя сучасні йому самому, і репутація письменника гостросучасного, яким Гоголь у дійсності був, позначається на нашому сприйнятті його ранньої творчости. Існує ще інша причина історичної розпливчати *Вечорів*. Для читача-росіянина і, ширше, загальноросійського читача кольорит цих повістей визначений, насамперед, місцем — в географічному, тереновому, етнографічному сенсі, а не часом, не добою. Загально беручи, *Вечори* — це Україна, Малоросія, а не 19, 18 чи 17 ст. Україна в російському сприйнятті уявляється чимось позачасовим, позаісторичним. На рівні побуту, мови, матеріальної культури, нарешті, фолкльору — Україна в російській свідомості існує. На рівні ж історії — її нема.

Тим часом Гоголь у ненастирливій формі дає зрозуміти, про яке десятиріччя йдеться в *Вечорах*.

Хвилину пізніше, — це з "Ночі перед Різдвом", — увійшов у супроводі цілого почту величний на зріст, досить огрядний чоловік у гетьманському мундирі та жовтих чобітках. Волосся на ньому було розкуйовджене, одне око трохи криве, обличчя відбивало якусь пихату величність...

— Це цар? — запитав коваль одного з запорожців.

— Де там цар! Це сам Потьомкін, — відповів той.

Потім з'являється й сама імператриця Катерина. Впродовж розмови з запорожцями вона кидає одному з придворних:

Лекція, причитана в Інституті слов'янознавства Лондонського університету.

— Чесно скажу вам: я досі не опам'ятаюся від вашого *Бригадира*.

Якщо врахувати, що Запорізьку Січ знищили з ініціативи Г. Потьомкіна 1775 р., а *Бригадира* Д. Фонвізіна на сцені поставили 1770 р., то можна з точністю до п'ятьох років визначити час дії "Ночі перед Різдвом". У "Майській ночі" про Катерину вже зазначено: "Блаженної пам'яті велика цариця". Не раз у книзі згадано й подорож Катерини до Криму. Імператриця відбула цю подорож з Петербургу до Криму через Україну 1787 р. Цей нескладний екскурс до хронології потрібний нам лише для того, щоб устійнити жанр *Вечорів*. Отже, перед нами не просто фантастичні або романтичні оповіді, а історично-фантастичні повісті.¹ При тому історичне потрібне авторові для того, щоб надати правдоподібності фантастичному: мовляв, чого лише не було колись!

Книжки з ясным задумом приносять насолоду лише тоді, коли ясно їх розумієш. Такою є, наприклад, проза Томаса Манна. Ранні повісті Гоголя приносять насолоду, коли їх сприймати синтетично, а не аналітично. Темноти не надаються до пояснення. Вони дорівнюють тільки [іншим] темнотам. У кращому разі їх можна описати. Шлях до зрозуміння Гоголя — це шлях ще більшого затемнення, згущення цих темнот. Природно, для досягнення цієї мети потрібні пояснення, тлумачення, співставлення. Бо що більше ми апелюємо до сенсу, знання, логіки, тим далі ми від Гоголя й ближче до досягнення мети: затемнення темнот.

До літератури Гоголь прийшов на вже готове місце. Так аж ніяк не щастить кожному генієві. Генії цілих культур змушені витратити сили на створення або впровадження жанрів, розмірів, законів віршування, мовних норм. Від цього виграє їхня національна література, але особисто вони програють. На той час, коли Гоголь прийшов у літературу, група колишніх царськосільських ліцеїстів уже затвердила свій шкільний жаргон як норму російської літературної мови. Письменники-початківці могли триматися цієї норми або, навпаки, чинили їй опір. На початок тридцятих років романтична школа, яка з деяким запізненням прийшла до Росії з Німеччини, не лише теоретично себе обґрунтувала, а й виявила своє обличчя в поезії та прозі. Національний кольорит, історичні та фолкльорні мотиви, мрійники-індивідуалісти — всі ці складники романтизму вже втратили тоді якість заморської валюти й стали ходою монетою. Ба більше, естетична концепція німецької школи романтиків наприкінці тридцятих років 19 ст. еволюціонувала в Росії в історико-філософську концепцію свов'янофільства, що її послідовники називали своє вчення "істинно російським". Вже самою назвою своїх повістей — *Вечори на хуторі поблизу Диканьки* — Гоголь свідомо вписує себе в певний літературний контекст.²

"Малоросійський" кольорит, завдяки О. Пушкінові, К. Рилєєву, В. Наріжному, ще перед Гоголем не був новиною для російського читача. 1817 р., випередивши Гоголя на одинадцять років, до Петербургу приїжджає український шляхтич Орест Сомов. Незабаром він стає впливовим журналістом, публікує прозу та літературну критику. 1823 р. в журналі *Соревнователь просвещения и благотворения* (Змагачель просвіти та благодійности) у статті "Про романтичну поезію" Сомов, немов би звертаючися до тоді ще зовсім молодого Гоголя, пише: "Алеж скільки різних народів злилися під однією назвою росіян, або залежать від Росії, не відокремлені ні простором чужих земель, ні морями далекими! Скільки різних обличь, вдач та звичаїв виявляє допитливий погляд в спільному обсязі сукупної Росії. Не кажучи вже про самих росіян, тут бачимо малоросіян з їхніми солодкими піснями та славними спогадами". Й далі: "Але скільки місць і предметів, розсіяних по поверхні російської землі, залишається ще для сучасних співців і майбутніх генерацій! Квітучі садки родючої України, мальовничі береги Дніпра, Псла та інших рік Малоросії... чекають на своїх поетів і вимагають данини від вітчизняних талантів".

Приїхавши до Петербургу, Гоголь близько потоваришував із Сомовим. Судячи з рецензії Сомова на першу книжку *Вечорів*,³ поважний літератор (нині незаслужено забутий письменник) сприйняв Гоголя як плянету, яку він сам передбачив.

Фантастичне у *Вечорах* сусідує та перетинається з фолкльорно-казковим. Свої повісті Гоголь дослівно складає з фолкльорних частин. У "Пропашій грамоті", наприклад, використано легенду про запродану душу, по яку мандрують до пекла.⁴ В основі "Вечора напередодні Івана Купала" — перекази про Івана Купала, а в "Сорочинському ярмарку" — про біса, вигнаного з пекла, та про пошуки ним свого майна тощо. Але як Гоголь порядкує в своєму фолкльорному господарстві?

"Наступної ночі й волочиться в гості якийнебудь приятель з багна, з рогами на голові, та ну душити за шию, коли на шії намисто, кусати за палець, коли на ньому перстень, або тягти за косу, коли в неї вплетено стрічку".

Навіть лише з цього уривка з "Вечора напередодні Івана Купала" видно, наскільки авторова проза далека від першоджерела. Поперше, Гоголь використовує великий плян (намисто на шії; стрічка в косі). Подруге, надає дії конкретно-чуттєвого характеру. Потретє, запроваджує елемент пародії ("кусати за палець, коли на ньому перстень").

У кожній повісті *Вечорів* співдіють водночас кілька фолкльорних сюжетів. Концентрація казкового матеріалу в них величезна. Гоголь стискає цілі казки до розмірів епізоду. В "Сорочинському ярмарку"

сварлива Хівря, почувши стукіт у двері, ховає кокетного поповича на дошки під стелею. Цей фрагмент — скорочений сюжет казки "Піп". До речі, в казці конкретно-чуттєвий початок, попри грайливість ситуації, цілковито відсутній. А в Гоголя цей початок грає не меншу роль, ніж сам сюжет: "Ось вам і приношення, Опанасе Івановичу! — мовила вона, ставлячи на стіл миски й манірно застібаючи свою неначе ненавмисно розстебнуту кофту, — варенички, галушечки, пшеничні пампушечки, товченички!"

Фолкльорна фантастика існує в гоголівській прозі не лише на сюжетному найочевиднішому рівні. Вода, вогонь, ліс відіграють у *Вечорах* таку саму роль, як у фолкльорі. А. Афанасьєв у статті "Чаклуни, відьми, упирі та вовкулаки" зазначає, що в різних землях підозрюваних у чаклунстві катували по-різному: палили розпеченим залізом, вішали на деревах. У Литві чаклунок принадували на кисіль, зварений на святій костюльній воді. "На Україні, — пише Афанасьєв, — до новіших часів впізнавали відьом за їхньою здатністю триматися на воді. Коли траплялося, що дощ довго не зрошував полів, то селяни приписували це злому чаклунству й, зібравши всю громаду, хапали запідозрених жінок і тягли купати до річки або ставка. Вони зв'язували їх мотузками, прив'язували на шию важке каміння й тоді кидали нещасних полонянок до глибоких ковбань: невинні в чаклунстві негайно занурювалися на дно, а справжня відьма пливла зверху води разом із камінням. Перших витягали за допомогою мотузок і відпускали на волю; а тих, кого визнавали за відьом, били до смерті й топили силою..."⁵

У "Майській ночі" Гоголь, залишаючися вірним українському звичаєві, перетворює відьму на втоплену, яка живе в ставку. У "Вечорі напередодні Івана Купала" дівчата кидають бісовські подарунки — персні, намиста, — у воду: "кинеш у воду — пливе бісів перстень або намисто зверху води й просто до тебе в руки..."

Чи сприймав Гоголь фолкльор як фолкльор, тобто філологічно? У певному сенсі так. У листах він прохав матір та близьких надсилати йому до Петербургу фолкльорні матеріали. Винятково уважно вивчає письменник *Граматику малоросійського наречія* (граматику малоросійської говірки) [О.] Павловського. Він випишує звідти десятки українських імен і, як зазначає Г. Шапіро, 136 прислів'їв та приказок. Деякі з них Гоголь використовує у *Вечорах*. І, попри це, ставлення письменника до фолкльору лише з великими застереженнями можна назвати філологічним.

В двадцятих роках 19 ст. на Україні легенди, казки та думи були ще частиною живої літератури, а не лише традицією. Вони не потребували ані нового відкриття й відродження, ані романтизму як школи або програми.⁶ В ширшому культурному сенсі Гоголь був так само сучасником Ф. Рабле,⁷ як і сучасником Пушкіна або нашої

сучасниці малярки-примітивістки Марії Приймаченко. Особисто Гоголь, відкритий водночас для двох культур — української та російської — виграв на патріархальності та периферійності України, якій в імперії призначили ролю провінції. Те, що петербурзькі озерні, еньські або гайдельберзькі романтики сприймали як фантастичне, надприродне, для Гоголя було природним, побутовим, життєвим. "Романтизм" ранньої прози Гоголя так само "натуральний", як і його дозріла проза, що її зараховують до "натуральної школи". Суб'єкт — авторське бачення — не змінювався. Змінювався об'єкт. Але спроби підмінити суб'єкт, самого себе, приводили Гоголя до клінічних наслідків.

Театралізування прози, інсценування романів і повістей — жанр уже давно узвичаєний, цим нікого не здивуєш і не обуриш. Гоголівські *Вечори* — це, умовно кажучи, "прозування" театру. Фантастичне в них має характер водевілю.

Господи! І чого лише нема на цьому ярмарку! Колеса, скло, дьоготь, реміння, цибуля, торговці всілякі... аж якби було в кишені хоч і тридцять карбованців, то й тоді не закупив би всього ярмарку.

Помилитися неможливо. Це Гоголь. Але не Микола Васильович, а Василь Опанасович. Цитату з батьківського водевілю "Простак, або хитроші жінки, перехитрені москалем", написаного по-українськи, Гоголь використав як епіграф до "Сорочинського ярмарку". На водевілях батька Микола Гоголь не лише виріс. Уже в зрілому віці в Петербурзі він намагався поставити їх на сцені. Ще 1818 р., дитиною, Гоголь приїжджає до Полтави, де впродовж трьох років навчається в повітовому училищі. Саме тоді в Полтаві відкрили театр, яким керував засновник української драматургії Іван Котляревський.

"Петре! Петре! Де ти тепер? Може, поневіряєшся десь у злиднях і горі й клянеш свою долю; клянеш Наталку, бо через неї залишився без притулку; а може [плаче] забув, що я живу на цьому світі".

П'єсу Котляревського *Наталка-Полтавка* поставили в Полтавському театрі 1819 р. А ось М. Гоголь, "Майська ніч":

Галю, Галю? Чи ти спиш, чи не хочеш вийти до мене? Ти боїшся, напевно, що нас хтось побачить, або не хочеш, може, показати біле личко на холод!

Так само, як Василь Гоголь та Котляревський, Микола Гоголь розуміє слово та речення не літературно, а сценічно. Мова його

персонажів розрахована не на читацьку, а на театральну аудиторію. Тому така лунка, гучномовна, голосна Гоголева проза. 1821 р. дванадцятирічного Гоголя приймають до Ніжинської гімназії вищих наук. Гоголь грає комічні ролі в шкільному театрі. Ціла генерація ніжинських гімназистів зростає на вертепній драмі, на водевілях, на п'єсах Котляревського. Разом з Гоголем у Ніжині навчалися Нестор Кукольник та Євген Гребінка. Перший дебютував у літературі драматичною п'єсою *Торквато Тассо* та історичними п'єсами.⁸ Другий — Гребінка — вславився байками — жанром проміжним, близьким до драматургії, а також текстами популярних романсів.

Але не лише звучання, лункість слова виказує пристрасть Гоголя до театру. Ситуації, в які потрапляють його персонажі, також розгортаються за законами клясичного водевілю.

Тим часом біс не на жарт розпестився в Солохи... Аж раптом почувся голос дужого голови. Солоха побігла відчиняти двері, а меткий біс заліз у лантух, що лежав на підлозі.

Голова, обтрусивши зі свого капелюху сніг і випивши з рук Солохи чарку горілки, розповів, що не пішов до дяка, бо знялася заметіль; а побачивши світло в її хаті, завернув до неї з наміром перебути вечір з нею.

Не встиг голова це сказати, як почувся стукіт у двері й голос дяка.

— Сховай мене куди-небудь, — шепотів голова. — Мені не хочеться тепер зустрічатися з дяком.

Солоха довго міркувала, куди сховати такого кремезного гостя; нарешті, вибрала найбільший лантух з вугіллям; вугілля висипала у діжку, й огрядний голова вліз з вусами та капелюхом у лантух.

Дяк увійшов, покректуючи й потираючи руки, та й розповів, що до нього ніхто не заходив і що він широ радий такій нагоді погуляти трохи в неї й не злякався навіть заметілі. Тут він підійшов ближче, хахикнув, усміхнувся, доторкнувся своїми пальцями до її оголеної руки й промовив з таким виглядом, в якому відчувалася й лукавість, і самозадоволення:

— А що це таке у вас, пречудова Солохо? — І сказавши це, відскочив трохи назад.

— Таж це рука, Йосипе Никифоровичу! — відповіла Солоха.⁹

— Гм! рука! ге! ге! ге! — промовив широ задоволений таким початком дяк і пройшовся кімнатою.

— А це що у вас, найдороща Солохо? — вимовив він з таким самим виглядом, наблизившись до неї знову й ухопивши її легенько рукою за шию, і так само відскочивши назад.

— Наче не бачите, Йосипе Никифоровичу! — відповіла Солоха. — Шия, а на шії намисто...

... Невідомо, до чого далі доторкнувся б дяк своїми довгими пальцями, як раптом почувся стукіт у двері й голос козака Чуба.

... — Стукають, бігме, стукають! Ой, сховайте мене куди-небудь!

Гоголівський водевіль не лише динамічний і дотепний, але й фантастичний. Дійові особи шораз змінюють маски. У бісів у *Вечорах* свинячі, собачі, козячі, дрохв'ячі, конячі пики. Відьма в "Майській ночі" обертається на кішку, а потім на втоплену. Інша відьма з "Вечора напередодні Івана Купала" перетворюється на чорного собаку, на кішку, на стару бабу. В "Сорочинському ярмарку" Гоголь змальовує старих баб, що танцюють, наче театральні маріонетки:

Безтурботні! Навіть без дитячої радості, без іскри співчуття, що їх лише хміль, наче механік свого безживного автомату, примушує робити щось подібне до людського, вони тихо похитували захмелілими головами...

Деякі описи у *Вечорах* відмінні від театральних ремарок хібащо лексичною виразністю:

Грім, регіт, пісні чулися шораз тихше. Смичок умирав, слабнучи й утрачуючи невиразні звуки в порожнині повітря. Ще чув'ся десь тупіт, щось схоже на гуркіт моря, і невдовзі все спорожніло й заглухло.

Театральна умовність передбачає зустрічне зусилля з боку глядача, а коли йдеться про Гоголя, то читача. Якщо цього зусилля не буде, добрячі декорації *Вечорів* можуть здатися жалюгідним картоном, а горласті й меткі статисти — розмальованими пейзажами. Жанр — романтична історія — визначний у Гоголя не лише традиційно-романтичним комплектом див, а й типом оповідача. У "Вечорах напередодні Івана Купала" пасічник Рудий Панько читає вголос історію, що її колись оповів дячок Хома Григорович. Дячок обурено запитує:

— Що ви читаєте? [...]

— Як, що читаю, Хомо Григоровичу? Вашу бувальщину, ваші власні слова. [...]

— Та плюньте на голову тому, хто це надрукував! Бреше, сучий москаль. Хіба я так говорив? Що то вже, як у кого чорт-ма клепки в голові! Слухайте, я вам розповім її тепер.

Дячок, якщо висловлюватися філологічно, обурений заміною усної мови письмовою. Він не бажає впізнавати своїх слів не тому, що їх замінили, а тому, що їх перенесли зі звукової стихії на друкарський стандарт. У *Вечорах* кілька оповідачів: сам пасічник Рудий Панько, дячок Диканської церкви Хома Григорович, панич у горо-

ховому жупані, невідомий, що так і не з'явився і який "такі викопає страшні історії що волосся рухалося на голові". Але всі вони належать до одного й того ж типу оповідачів. Читаючи або слухаючи їх, відчуваєш спокусу дати позатекстові дефініції деяким усталеним жанрам. Піддамося цій спокусі.

Чи доводилося вам засиджуватися до ночі, до останнього відвідувача в ресторані, таверні, тратторії, щоб, пересидівши всіх, випити з офіціантом горілки, раки або граппи? Кілька вигуків, мовлених під закуску та гаряче, кілька жестів вистачило, щоб ви відчули якщо не почуття близькості, то тепло, прихильність одне до одного. Хоч би тому, що ви іноземці один до одного, й тому відчуття близькості, тепла не приховує в собі небезпеки довготривалої, дещо задушливої для вас обох дружби. За чаркою віскі, орухо чи коньяку він розповідав вам, своєму найкращому другові, все своє життя, свою синовню, любовну, батьківську драму. "Ти розумієш, — адже це не життя, а роман! Яку книжку можна написати!" Така сама ситуація, з такою самою прикінцевою фразою, можлива, наприклад, у потязі, з випадковим подорожнім у ролі відвертого співбесідника. Антураж може змінюватися, але дві умови обов'язкові: інтимність бесіди та її випадковість, неповторність. Отже, наважимося на першу дефініцію: епічний роман — це сприйняття, зрозуміння й переказ власного життя як літературного твору.

А ось інша ситуація. Вечір. Тузін мішків для снання. Піонерський або скавтський наметовий табір. Проте, це може бути й барак каторжників або в'язнів. Усі, крім одного, мовчать. Один розповідає, всі інші слухають, разом переживають. Розповідь може бути переказом Артура Конан-Дойля, Едгара По або власних пригод. Умова лише одна: повинно мовитися про надприродне, чого в житті не буває й бути не може. Спробуємо зформулювати другу дефініцію: полет опівночної фантазії в наметі або в бараці під акомпаньямент гробової тиші — це й є романтична історія.

Повернімося до Гоголя. Епічного роману він так ніколи й не написав. На місці відвертого офіціанта (чи пісажира) його просто неможливо уявити. Не той характер, не та натура. Межа гоголівської епічності — поема в прозі. При цьому він — оповідач природжений, до того ж — оповідач надприродних історій. Отже, не дарма піонери або бойскавти з інтелігентних родин розповідають своїм співв'язням або однокамерникам не лише про доктора Моріярті або про золотого жука, але й про втоплену або про Вія. Коли ж ідеться про гробову тишу, то тут з Гоголем не так просто, як з Конан-Дойлом або По, бо тиша раз-у-раз переривається й вибухає сміхом.

У прозі Гоголя сміх зводить нанівець усе макабричне. Макабр пародує сам себе, завдяки чому лише набирається сил. Ось

приклад із "Майської ночі". Теща гуральника, оповідача, годує свою багатодітну родину галушками. Раптом невідомо звідки — некликаний гість, назнайомець. В один момент він з'їдає один казан, потім другий. "А щоб ти вдавився галушками", — думає теща. Гість враз поперхнувся, впав і сконав. Але відтоді не було спокою тещі. Щойно місяць, мертвяк вже й чвалає. Сяде верхи на комин, клятий, і галушку в зубах тримає.

В справжньому макабрі все було б поважно. Був би непроханий гість, але не було б легковажних галушок на столі. Найскоріше, господарі спали б або збиралися лягати. Був би таємничий рип, шерех, метушилися б тіні. А гостеві дала б цеберко води, і раптом побачила б у ньому віддзеркалення диявольських рожків, і забожилася б, завершала: "Цур мені, сила нечиста, згинь-пропади!" Біс згинув би, але потім щонаочі з'являвся б у хаті рипінням мостини, завиванням вітру в трубі, уханням сови, стогоном завірюхи. В Гоголя все зведене нанівець галушками. В привид з галушками в зубах віриш, тобто завдяки галушці віриш у привиди. Так елемент пародійності рятує цілу літературну школу. М. Бахтін справедливо проводить паралелю між Гоголем та Рабле. Обидва обирають собі богів, які мають почуття гумору. І для Рабле, й для Гоголя те, що смішне, — величне. Гоголівські школярі-бурсаки та мандрівні дяки пересипають свою мову латинськими словами й словами лише для того, щоб продемонструвати важкий хохлацький акцент. Поважність неперекоплива й бліда. Привид, сущ якого в безтілесності, реалізується в свідомості читача лише тоді, коли він дебелий, намацальний, тілесний.

Публіцист і письменник В. Розанов, проповідник родинності та інтимності, отже, антипод Гоголя, не раз з пересердя називав автора *Вечорів* бісом, сатаню, страшним хохлом, ідіотом. Завдяки цій зворушливій і вірній нелюбові Розанов зробив багато цікавих спостережень про гоголівську прозу. Наприклад, він дотепно зазначив, що лише небіжчиці в Гоголя по-жіночому привабливі. Розанов вбачає в цьому свідоцтво зіпсованої природи письменника, схильність до некрофільства. Проте, пояснення тут слід шукати не психологічне, а чисто літературне, формальне.¹⁰ Утоплені та небіжчиці повинні бути апетитні, а живі дівчата — трохи ефемерні, наче намальовані. Інакше текст втрачає свої художні якості. Цей принцип, що його можна б назвати принципом "негативу", є одним із найпродуктивніших у літературі.¹¹ Речове, матеріяльне входить у читацьку свідомість лише тоді, коли воно перекинене на інший рівень матеріяльності, речовості. Скажімо, слово "ліс" промайне перед очима, не зачепивши, не дряпнувши, не полоскотавши уяви. Але ось коли без слова "ліс" текст зашумить, захитається і вчепиться галуззям у волосся, то з цього лісу заблудлий читач вже не

вийде. В Гоголя засіб "негативу" в найрізноманітніших варіантах зустрічається раз-у-раз. Щоб добитися наявності снігу, він пише не про самий сніг, що його можна взяти в руки, а про рипіння морозу, що його чутно за півверсти. А привиди, чортів, всіляку нечисту силу він матеріялізує, упередметнює. Чи те, що ми називаємо літературним засобом, є для самого письменника справді *засобом*? Ось витяг із Гоголевої статті "Про малоросійські пісні", який свідчить про цілком свідоме ставлення письменника до поезики:

Пісні їхні майже ніколи не перетворюються на описові й довго не займаються змальовуванням природи... Часто замість зовнішнього цілого знаходимо лише одну виразну рису, одну частину його. В них ніде не можна знайти такої фрази: "був вечір", а замість цього говориться про те, що стається ввечері, наприклад:

Йшли корови із діброви, а овечки з поля,
Виплакала карі очі край мого милого.

Можливо, ще А. П. Чехов, понад шістдесят років пізніше, у "Чайці" дав так само чітке визначення метонімії: "Тригорін виробив собі способи, йому легко... В нього на греблі блищить горлянка розбитої пляшки і чорніє тінь від млинового колеса — ось тобі й місячна ніч..."

Суто фантастичне, надприродне супроводжується в Гоголя фантастичним у фігуральному сенсі слова, тим, що вульгарно називають висловом "It's fantastic!". Гоголь — чемпіон російської прози за знаками оклику. Справа тут полягає не в статистиці, а в тому, що оклична інтонація створює атмосферу екзальтованости, наелектризованости. Знак оклику, так само, як диво, передбачає роззявлений рот, блимання очима. Гоголь "фантастичний" не лише на інтонаційному, а й на семантичному та пунктуаційному рівнях. Вигадані ним словосполучення — "замысловатые девушки" ("вигадливі дівчата"), "косвенными шагами пустился бежать по кругу" ("скісними кроками кинувся бігти колом"), "сабли страшно звякнули" ("шаблі жажливо дзенькнули") тощо — кричущі неправильні, але органічні.¹² Крапка, що відокремлює одне речення від іншого, в Гоголя часто умовно-фіктивна. "Якесь дивне чарівне сяйво домішалося до блиску місяця... Срібний туман впав на околицю. Пахоші від квітух яблунь та нічних квітів розливалися по всій землі" ("Майська ніч"). Тут наше сприйняття працює понад крапками. Дієслово "розпливалося" легко переноситься з пахошів яблук на блиск місяця. Місяць мандрує з *Вечорів* до книжок про *Вечори*: "Наспів прози Гоголя, наче місячне сяйво, струмить у різноманітті словесних варіацій" (*Мастерство Гоголя*, Андрей Бєлий).

Час дії найпершої історії — "Сорочинського ярмарку" — полудень. Потім соняшне світло гасне. Настає вечір. Ніч. Над усіма іншими сторінками сяє місяць і зірки, або нависає чорне небо без зірок і місяця.

З середини неба дивиться місяць. Неосяжне небесне склепіння розсунулося ще неосяжніше. Горить і дихає воно. Земля вся в срібному світлі; і дивне повітря і холоднаво-задушливе, і сповнене млости, і рухає океаном пахошів... Нерухомо, надхненно стали ліси, повні мороку, й кинули величезну тінь від себе.

Ніч стає не лише часом, а й місцем дії, — якщо хочете, театром подій. Як і належить місцю, вона обмежена в просторі. Її стеля — небо, її нижня межа — земля. Є в Гоголевій ночі й театральні лаштунки: щось начебто край землі, як його уявляли середньовічні схоласти. Бракує — такий уже задум творця — лише стін. Але брак стін лише полегшує працю протягу: проносити й уносити, як у театрі, лісовиків, козаків, школярів, відьом, упирів, селян. Тканину, з якої пошито цю ніч, можна оцінити в порівнянні за контрастом. Шовк є шовковистий настільки, наскільки шорсткий шевйот. Якщо порівнювати українську ніч з перською або турецькою, вона виглядатиме блідоликою, анемічною, майже позбавленою пахошів. Турецька ніч кидає виклик українській не лише тому, що вона зоряна, запашна й оксамитна. До українського фолкльору 16-17 ст. на роль ворожої сили, поруч з ляхами, москалями, жидами, запрошено й турків. При тому, судячи з балад і легенд, Україна та Туреччина сплітаються й переплітаються не лише на полі битви. Наскоки й різанина — не єдиний спосіб спілкування цих двох народів. У популярному фолкльорному сюжеті про сестру, яка потрапила до турецької неволі, парубок Іван не лише пиячить з турками, але й продає їм свою сестру, продає за гроші. Пиятика й торгівля — це форми діалогу на побутовому рівні. Ті елементи побутової України, що їх в Росії найчастіше сприймають як типово українські — оселедець, форма вусів, козацький одяг — українці запозичили в турків. Навіть взірець козацької краси в Запорізькій Січі не дуже відрізняється від турецького.¹³ На лінгвістичному рівні Україна також перетинається зі Сходом. Такі смачні українські слова як бахча, килим, кавун, шаравари — перського походження, кобза — музичний національний символ України — тюркського. Але при цьому жвавий літературний діалог — з багатьох причин — між Україною та Туреччиною не склався. Отже, Гоголева українська ніч зоряна, духмяна й оксамитна за контрастом з блідою, північною, петербурзькою.

Контраст цих ночей вперше почав використовувати Пушкін. У

прозі поета ніч, як така, чисто описова:

Погода стихла; хмари розійшлися, перед ним лежала рівнина, вислана білим хвилястим килимом. Ніч була досить ясна ("Метіль").

...під вечір все поладналося, й пішов додому пішки, відпустивши візника. Ніч була місячна ("Труняр").

Він прокинувся вже вночі: місяць освітлював його кімнату. Він подивився на годинник: була за чверть третя ("Пікова дама").

Але у віршах Пушкін дає волю й мові, й диханню:

Тиха украинская ночь.
Прозрачно небо. Звезды блещут.
Своей дремоты превозмочь
Не хочет воздух.
(“Полтава”)

Гоголь не проминув цієї ночі, густо замішаної на "ш", "з", "ч", "х". Гоголеве "Чи знаєте ви українську ніч?.." — це жест у відповідь. І навіть Гоголеве "Чудовий Дніпро в тиху погоду" інтонаційно та лексично навіяне тією ж таки строфою "Тиха украинская ночь".

Гоголь був першим російським прозаїком, що сприймав мову насамперед чуттєво. Він прагнув, щоб читач разом із письменником намацав, чув, бачив. "Метафізична" прозорість Пушкінової прози йому чужа. Апелювання до органів чуття вимагає граничної мовної експресії. Крім українських слів, що їх Гоголь вніс до словничків-додатків, у Гоголевій мові безліч українізмів. Російський читач сприймає їх не так розумом, як прапам'яттю. Тому читання Гоголя викликає лінгвістичне запаморочення. Інтонація, будова фраз в його прозі вимагають легеневого, фізіологічного співпережиття. Гоголева проза відрізняється від передгоголевої, як кольорове кіно від чорно-білого. При тому колір у Гоголя не обов'язково висловлено епітетом. Слово "очі" — а російське слово "глаз" у *Вечорах* майже не трапляється — незаперечно чорне. Маючи літеру "ч" посередині, воно не може бути іншого кольору.

Незвичність Гоголя, його "фантастичність" — полягає в тому, що він зробив російський прозі щеплення — прищепив їй українську мовну чутливість. Справа полягає тут не в українських реаліях: іменах, словцях, гуморі, фольклорі, а в принциповій переорієнтації літературної мови. Письменники-чужинці або, якщо хочете, приймаки можуть віддячити літературі, яка їх всиновила, не лише тим, що вони до неї вносять іззовні. Завдяки свіжому сприйняттю своєї нової мовної вітчизни, вони часом гостро бачать те, що раніше, ставши звичним, нікому не кидалося в вічі. Так відбуваються відкриття окремих слів, інтонацій, чистин мови.¹⁴

Якби Гоголь не став мовним перекинчиком, його прозу сприймали б на батьківщині тавтологічно. Якось Пушкін зазначив: "Від візника до першого поета ми всі співаємо тужливо". В основі російського літературного мистецтва — ідея. І що більше лихоманить ідею, тим крашою виходить проза... Часом цю ідею може бути облямовано скромним візерунком. Українське літературне мислення, за невеликими винятками, барокове, орнаментальне.¹⁵ Його сенс у переплетенні та ритмі різних орнаментів, як у фразі про Катерину в "Страшній помсті": "Незаплетені чорні коси снували по білій шиї". Гоголь зазнав поразок ("Вибрані місця із листування з друзями"), коли зраджував власній натурі, намагаючися бути російським від росіян.¹⁶ Ставлення Гоголя до Росії — це типова реакція гістичного емігранта на закордон. Для нього всі туземці — нехристи, німці, нелюди, сказати по-нинішньому — істоти з іншої плянети, яких і вбити не гріх. Гоголь саме так і робить, вносячи свій злочин у назву *Мертві душі*. Але після цього кається й карає себе: спалює другу частину "поєми".

А на закінчення — про головне. Герої *Вечорів*, як і належить лівобережним українцям, одягнені в шаравари. Ці шаравари, немов дирижаблі, літають у повітряному просторі ночі. Якби Гоголь прожив дитинство та юнацтво на Західній, правобережній Україні, де носять вузькі штани-дудочки, то він ледве чи написав би прозу такого полету, такого розмаху, такої просторої щедрости. Хоч на якій сторінці відкрити *Вечори*, в повітрі коливаються, майорять, линуть, хлюпають шаравари. Проте, якщо добре придивитися, надівши на ніс, за порадою Рудого Панька, замість окулярів колеса з комісарової брички, помічаєш, що це коливається, майорить, лине й хлюпотить саме нічне повітря, що ним надмухано величезних розмірів шаравари. Але що глибше Гоголь закорінюється в петербурзькому житті, то рішучіші зміни стаються в одязі його персонажів. На зміну шараварам, кожухам, плахам, сукням, черевикам приходять сюртуки, шинелі, віцмундири, башмачкіни.¹⁷ Але це вже інша тема, що має лише посередній стосунок до молодої прози молодого, але багатонадійного автора з України.

1. У "Сорочинському ярмарку" та "Майській ночі" події відбуваються в теперішньому часі, але зав'язка обох історій — у минуоному.

2. Пор. з назвою повістей провідного тоді прозаїка-романтика О. А. Бестужева-Марлінського *Вечір на білуці, Другий вечір на білуці, Вечір на кавказьких водах 1824 року*. На прозі Бестужева-Марлінського лежить тїнь готичного роману. В ній виставлено на загальний огляд традиційний готичний набір: трупи, привиди, скарби, моровиці. В Гоголя утоплениць також хоч гать гати, але їхні ролі виконують комедійні актриси.

3. "Литературные прибавления к *Русскому инвалиду*"; 1831, 94.

4. Гоголь, свідомо плутаючи фантастичне й комічне, замінює в повісті "душу" на "шапку".

5. А. Н. Афанасьєв, "Древо жизни", *Современник* (Москва, 1983), стор. 395.

6. Перша збірка віршів Т. Шевченка, що вийшла в Петербурзі 1840 р., називалася *Кобзар*, тобто народний співець, що акомпанує собі на кобзі. Важко собі уявити, щоб Пушкін назвав одну зі своїх книжок-поем наприклад, "Гусляр".

7. Див. статтю "Рабле й Гоголь" у книзі М. Бахтіна *Вопросы литературы и эстетики* (Москва, 1975).

8. Судячи з ідіотськи-пихатих листів та заміток Гоголя, саме він намірювався стати Кукольником російської літератури. На щастя для неї, природний талант переважив природну дурість.

9. До речі, цей діалог Солохи та дядя В. Шкловський наводить як приклад "еротичного очуднення". Див. *О теории прозы* (Москва, 1929), стор. 18.

10. А. Синявський з цього приводу зазначає: "... Розанов тут підійшов не до загадки фізіології Гоголя, а до загадки гоголівського стилю та гоголівського магізму". "Опавшие листья" В. В. Розанова", *"Синтаксис"* (Париж, 1982).

11. Клясичний приклад розгорнутого "негатива" — повість Г. Веллза *Людина-невидимка*. Ще один приклад розгорнутого "негативу" — *Мертві душі*.

12. Цей спосіб вживання "неправильних слів" удосконалив В. Хлебніков (див. дослідження В. Маркова про поеми Хлебнікова та доповідь А. Жолковського "Графоманський стиль В. Хлебнікова" на хлебніковській конференції в Амстердамі 1985 р.).

13. Про нахил України до Сходу див., наприклад, книжку Ю. Шереха (Шевельова) *Друга черга* ("Сучасність", 1978), стор. 372.

14. Наприклад, поет із Чувашії Геннадій Айгі відкрив для себе, а разом і для російських читачів, дієприслівники, які змінюються, суфікси, які шерехтять.

15. Найкращий український прозаїк Василь Стефаник не бароковий і не орнаментальний — тому й найкращий.

16. За словами А. Белого, "Роздвоєння Гоголя — наслідок його стиснення між двома прошарками двох різних кляс".

17. Гоголь скаламбурив, підморгнув своїм. Одного з головних персонажів "Сорочинського ярмарку" звати Солопій Черевик Салоп (від франц. "Salope") — старе пальто; а українські "черевики" — це російські "башмаки", "ботинки", "сапожки". В "петербурзьких" повістях замість салопу — шинель, а замість Черевика — Башмачкін.

ГЕРОІКА ЧИ АНТИГЕРОІКА: ТЕМА ВІЙНИ В ПОЕЗІЇ ШЕСТИДЕСЯТНИКІВ І НЬЮ-ЙОРКСЬКОЇ ГРУПИ

Ярослав Розумний

Тема війни на довгі роки
буде основною темою мистецтва.
О. Довженко

I

Другу світову війну називають "українською війною".¹ В ній, образно висловившись, зустрілись два символи зла двадцятого століття, — свастика, символ зломаного сонця й червона зоря, символ "облудної північної повії".² В цьому катаклізмі український нарід, згідно з найновішими підсумками, зазнав понад сім мільйонів людських втрат, — більше чим західні аліянти й Німеччина з своїми союзниками взяті разом.³

Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновано всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понишила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль мистців...⁴

Свою масштабністю й софістикованістю нищівних засобів остання війна нанесла Україні не лише великих матеріальних і людських втрат, але також сягнула глибинних шарів духової субстанції й залишила велику рану на свідомості й підсвідомості народу, на його світосприйманні й індивідуальній та колективній поведінці.

Дослідження повищих феноменів у поезії шестидесятників і Нью-Йоркської групи є цілєю цією статтю, а критерії нашого зосередження над творчістю поетів шістдесятих років в Україні й діаспорі коріняться в двох головних причинах. Поперше, це в переважаючій кількості однолітки зі спільним воєнним досвідом та з подібною дитячою емоційною настановою до пережитого; а, подруге, вони творили на протилежних у найширшому сенсі континентах і дивились на війну з відмінних побутових і суб'єктивних перспектив. Перші писали в кліматі релятивної політичної і культурної "відлиги" ранніх шістдесятих років, а другі в обставинах свободи мислі й форми її вислову, але були фізично відірвані від материка з його повоевними конвульсіями.

Ця стаття — це виправлена версія доповіді, яку автор виголосив на конференції в Іллінойському університеті в Урбані, 1985 року.

З мистецького й тематично-концепційного погляду важливою прикметою поезії шестидесятників і Нью-йоркської групи є те, що вона була антитезою утилітарній і пропагандивній функціональності мистецтва та літератури, що творились в Україні в часі війни. В останній підкреслювалось не матеріальне й культурне знищення та людські трагедії, а героїку й візію необхідної перемоги, а в період мілітарних невдач навіть, у нормальних обставинах заборонений, патріотизм. Маркантним зразком останнього був вірш Володимира Сосюри "Любіть Україну", який після війни був засуджений партією як твір надмірного націоналізму. Загальний тон воєнного мистецтва мав бути дотепним і оптимістичним; треба було наголосувати, що "український народ разом із своєю партією живе, бореться, працює, створює культуру та мистецтво" (О. Пашенко). До речі, тенденція воєнного героїзму знов віджила в Радянському Союзі сьогодні, сорок років по закінченні війни. Остання війна в літературній, мистецькій і політичній інтерпретації стала прагматичним засобом у цементуванні сучасного зрізничкваного й незадоволеного суспільства. Війну насвітлюється як пряму причину існуючих політичних та економічних аномалій країни, а позитивну воєнну символіку як засіб формування всерадянського патріотизму й героїзму. Щорічні святкові "проводи" біля воєнних пам'ятників як обелісків стали для одних місцем катарсису від болючих споминів, а для інших місцем спокутування вини. В додатку, свідомо створюється стан воєнної психози, необхідність дальшого колективного зусилля народу й партії мобілізуватися проти мнимі зовнішньої небезпеки й одночасно інстигується й підтримується заворушення на різних континентах.

II

Моє дитинство вбите на війні.

Л. Костенко

Мистецьке трактування феномену війни в поезії Нью-йоркської групи й шестидесятників було продуктом не виключної творчої фантазії, що створювала б вигадану дійсність, а з досвіду, з природних психологічних імпульсів, які в творчому процесі поодиноких поетів оформлювались у мистецькі суб'єктивні переосмислювання досвіду. Це був творчий акт, що "невимовне", як каже Ліна Костенко, перетворював у мистецьку дійсність, щоб душа не заніміла. "Що до теми війни", — пише Богдан Бойчук у листі від 9. V. 1985 р., — "не пригадую, щоб ми на цю тему дискутували. Нас завжди тривожили питання стилю, а не теми. Мотиви війни виходили в нас з пережитого, а не з програмованого". В Олександра Довженка ця теза поставлена в дещо іншу площину й звучить як голос мистець-

кого сумління: "Трагедію треба писати, новий Апокаліпсис, новий Дантів «Ад». І не чорнилом у Москві, а кров'ю і сльозами, мандруючи по Україні, в убогих хатах, під вікнами сиріт, у пустках і на пожарах великої Матері-Вдовиці".⁵ Єднає всіх поетів крик підсвідомості і суб'єктивна необхідність заговорити про те, що десь там на дні болю накіпіло й стало раною, яку треба лікувати.

Воєнну тематику обох груп поетів можна умовно поділити на чотири категорії: експресіоністичні та символічні зображення війни, філософсько-етичні синтети явищ війни та психічні травми, спричинені імпаком воєнних переживань.

Основним, а то й керівним чинником у творчому процесі дискутованих поетів було дитинство. В цій поезії воно було об'єктом і суб'єктом літературного процесу, сплавом мистецького матеріалу й емоційного самоаналізу. В додатку, всі вони почали писати приблизно десять-п'ятнадцять років після закінчення війни, що, згідно з висновками сучасної психології, є часом, коли в учасника або свідка будь-якого насилля чи психічного потрясіння, оживає післятравматична "опізнена тривога".⁶ Вона теж корінилася в дитинстві позбавленому ласки, в самій зав'язі, "опаленому війною" дитинстві, яке постійно чуло ридання матерів, що безуміли від горя, від похоронів і нужди та було свідком передчасних смертей своїх рідних, друзів і ровесників. У його безжурний світ вкрадався "червоний колір крові" й "чорний колір людської скорботи", "а голубі очі мінялися на темні і похмурі" (Л. Костенко). Перед очима дитячої уяви, мов фантом епохи, з'являвся хлопчик "з очима янгола, хворий на гріх" молододі вдови (Ю. Тарнавський), або хлопчина, що над побоїщем "єдину руку простягає" (В. Коротич).

Від дитинства зосталось мало:

Жах сліпий, життя в тривозі,

Сполотніле обличчя мами

І чужинець злий на порозі.

(В. Коротич)

Це було дитинство з розстріляною дитячою казкою (Б. Рубчак). У поетів, яких дитинство формувалось в атмосфері сонячної сільської ідилії й паралельно з нею воєнного драматизму, назавжди лишилось почуття скептицизму, ілюзорності, парадоксальності людського життя й цинізм до метафізичного порядку і справедливості. Ілюстрацією цього може послужити вірш Василя Голобородька "Груш натрусили", в якому поет розкриває протиріччя світоструктури ресструванням потоку картин дитячої підсвідомості й уяви. Як на фільмовій плівці Голобородько малює кадр за кадром процес психічної мінливості, чергування чорної дійсності з світ-

люю, створеною світом дитячих бажань, що не можуть прийняти смерті. Хлопчик носить батькові у поле груші, що натрусив з мамою й питає за ним в "кринички", "дороги" й "риби", але вони батька не бачили. Коли ж наглий приплив усвідомлення затемнює дитяче бажання, хлопчик з боєм питає: "Навіщо ж ти, батьку, у землі?". Перед його очима з'являється новий світ, світ перевтілених, як у казці, реальностей і зникає границя між життям і смертю: батькове тіло "стало землею", його ногами "ходять трактори", руки "ростуть калиною", волосся "стеблами пшениці", а очі "дзвонять криничками між дерев". Вкінці, усвідомлення змазує й цю метаморфозу, і в дитячу душу вривається повне розчарування: "падають додолу глечики груш і розбиваються з тихим дзвоном". У цьому драматичному монолозі, складеному з протиставлень, казкових видінь та дитячої чистої наївності створено почуття не раптового фізичного, а тривалого ниючого душевного болю. Такою психограмою первинно-невинного світу дитини, якій сталась незаслужена кривда, розкрито універсальний парадокс війни й надземної несправедливості об якій, як ті "глечики груш", розбивається людська мрія, а в переносному сенсі — нормальний процес людського росту.

Мотив воєнного дитинства найінтенсивніше проходить крізь Б. Бойчука, що мабуть, з огляду на свій вік, найбільше між нью-йоркчанами відчув і зрозумів війну; М. Вінграновського, дитячі психограми В. Голобородька, Ю. Коломийця, особливо в кінці його збірки *Білі теми*; крізь збірки Л. Костенко *Над берегами вічної ріки* та *Неповторність* і повість Шляхи й збірку поезій *Спомини* Ю. Тарнавського.

Алогізм і протиприродність війни передається в дискутованій поезії теж образами жінки, матері, сестри й улюбленої, які є уособленням воєнного лиха, жорстокості й насилля. Як синонім Богородиці, ці постаті проходять по всіх закутинах людського терпіння й людської гріховності. Найчастіші тут мотиви піклування, втрати й туги, що від сподівання переходить у безконечне чекання й "камінням пам'яті" (Б. Бойчук) лежить на їх серцях. Це Голобородькова матір, яку стежки підсвідомості постійно водять до синового гробу, а його молодицю до ріки прати милому сорочку, якої він ніколи не вбере, хіба в її снах; мотиви незаслуженої вини й остракізму "розпусних удовиць" (Л. Костенко) та молоденьких матерів, що всупереч людським умовностям, під зов законів життя, привели на світ "безбатченків"; мотиви "розстріляного" кохання, війною вкраденого права на материнство й солдатами збещешених дівчат, що блукатимуть з вічним естампом смутку й сорому.

Крім зображень війни крізь призму індивідуальних жіночих доль часто появляються образи-символи й алегорії — надчасові

узагальнення національної драми, людських ідеалів і скорбот. Це алегорії, що в українській літературі починаються Ярославною в "Слові о полку Ігоревім" (О. Довженко) і проходять крізь Шевченкову Катерину, Довженкову погвалтовану Марію, що як "розбита церква", "страшна й свята", йде в невідоме завтра, Тичинину Марію-Пієту, Симоненкову й Коломийцеву "Мадонну нашого часу" — втілення фізичних і моральних страждань доби, Голобородькову вічну матір "коло самотнього вікна", "Сікстинську Мадонну" Вінграновського "в останніх обіймах життя", Костенко й Драчеву Печаль і Самоту і його ж Соломію — втілення Краси, що йде поруч з людською нищістю й людським злочиним; крізь постать Катерини Голованівського, Довженка, Драча, Вінграновського, Голобородька й Леоніда Кисельова.⁷ Це, вкінці, Бойчукова земська Марія, втілення "минучості нашої любови" й "нашої розлуки", в постійному людському шуканні й самореалізуванні в світі вічних відносностей. Кожна з цих постатей-алегорій є поетичною формою, що містить у собі надчасові загальнолюдські проблеми й складні питання своїх епох.

III

Ну, що ти скажеш, бісе плутуватий,
Про хуторянську долю мого краю?!

I. Драч

Синтези війни, як явища тотальної неґації раціональності людської поведінки досягається в молодій поезії двома методами: візуальними картинами апокаліптичного гіперболізму й інтелектуальними роздумами й висновками. Переважає перший засіб. У Костенко це "пожеж багрянні язики", "розтерзані дороги" й "зоїк дровів", у Драча — "ніж у сонці", в Рубчака — "смертний смітник", а в Ю. Тарнавського — велетенська машина, що розчавлює живі людські тіла. В Симоненка над воєнним жахом "безглуздо реготали солов'ї", в Коротича — "небо, в якому згоріли і хмари, і птиці", а в Бойчука — розоране небо й левади, на яких "дико процвітали гарматні вибухи в риданнях дів". Наступаючі німецькі армії це заперечення досягнень людської цивілізації й конвенційних концепцій про суперіорність Європи: це "готський шарлатан" (Б. Бойчук), "орда шалена" (Л. Костенко), "варвари з Європи" (В. Симоненко) й "монголи з русявим волоссям та голубими очима" (Ю. Тарнавський).

Цими експресивними мазками на канві дитячої пам'яті відтворено глибинне враження "жорстокости людини до людини, ворожости вселенної до нас" (Б. Бойчук) та візуально-емоційну картину екзистенціального жаху доби, подібного апокаліптичним

кадрам у фільмах про недавню В'єтнамську війну. Засобами поширених, емотивно заряджених метафор і барвистої описовості створено галерею візуальних синтез усіх воєн і парадоксальності людської поведінки в межових студіях.

Подібно, як Довженкові кіноповісті "Україна в вогні" й "Повість полум'яних літ", Драчева поема "Ніж у сонці", Костенко "Мандрівки серця" та Бойчукова "Подорож з учителем" є спекулятивними, філософсько-етичними синтезами феноменів війни. Це поетичні медитації, аналіз і висновки з воєнного досвіду, роздуми над людиною, народом, людством, історією, мистецтвом та сенсом життя очима ума й серця антивського й сковородинського мандрівника, що ходив лябіринтами воєнного й повоєнного чвертьстоліття, стояв віч-на-віч зі злом, шукаючи метафізичної справедливості й добрих первнів у людині, надшербленій злом.

В підтексті й наявно в цих поемах приходить діалектика життя й смерті, парадокси епохи, людський скепсис і надія. В них супоставлені передсмертні стогони й крики народжень, добро й зло, краса й підлість, табу, встановлені людиною й природна закономірність. Над усім звучить дисонанс між ритмом віденського вальсу й "смертельним падеграсом" на замінованих полях (Л. Костенко), а на кону цього театру абсурду, під арійською маскою расової вишости стоїть печерний неандерталець; згвалтовані підлітки й Фавстів лицар боротьби із злом; трагічна дилема батька між патріотизмом, що вимагає саможертви й природним обов'язком супроти власної дитини. У центрі цих протиріч, як символ безпомічності, стоїть Бог, що однаковою стоїчністю благословляє переможців і переможених.

При максимальному раціональному й мистецькому зусиллі стати осторонь від своїх особистих болів Бойчук, Драч і Костенко знаходять позитивний первень у війною зраненій людській душі. В них проривається й освічує життєдайний промінь життя, святий гнів до зла, до "Вседержителів світу", й Серце, пульс якого розбуджує людську тривогу самоосвідомленням й закликає до самоочищення від пороків зла. Бойчуків мандрівник веде гострий діалог з своїм провідником — Христом, який, під тягарем зла, втратив силу протиставитися злу й прощає все і всім. Бойчуків герой квестіонує й заперечує міць, совершенність і справедливість Творця і його законів. Перемігши зневіру, він знаходить у собі здатність зрозуміти парадокси світобудови і його шукання кінчяться похвалою земному життю. Перемагає Мефістофеля теж Драчів герой і рятує зранене людиною сонце, що є уособленням найвищих людських стремлінь. Його сила в сковородинській мудрості й чистоті серця, як і в Бойчука, в бунті проти метафізичної несправедливості. В своїх мандрах по воєнних пустирях знаходить "красу

буденних таємниць" герой Ліни Костенко. Він, серцем чистий, як сумління епохи несе в собі людську несплямленість і прощення невинних гріхів.

Мандрівники в цих поемах є відображеннями вищих вселюдських стремлень, гарту людського характеру, винесеного з вогню війни, й етичних вартостей у людині. Пріоритет, отже, дається не екзистенціальному фаталізмові й нігілізмові, а світлому й творчому в людській природі, яка зуміла взнестись над злом, засудити його й забути вчинену їй кривду, вибрати здоровий шлях з зачарованого кола й почати новий круг свого буття.

IV

Мені свідомістю тече ріка минулого.

Б. Бойчук

Воєнні картини й персонажі в поезії Нью-йоркської групи й шестидесятників є відображенням глибоких психічних травм, що позначились на особистій і колективній поведінці й світосприйманні тих, що остались. Інтенсивність тривання й сила вияву травм залежала від ступеня чутливості, від імпаку й брутальності пережитого, особливо від вражень зайвого насилля й зайвої смерті рідних і близьких. Воно, в головній мірі, закарбувало в свідомості свідків враження жаху (М. Вінграновський), почуття "болю і зневіри" (Б. Бойчук), тривалої тривоги й траур, а часто вибуи безглуздої люті, періодичні приступи страхіття і макабричні сновидіння. Світлу настанову до життя й оптимізм затемнила ниюча німа скорбота й неокреслена печаль, а на місце стимулів творчого руху прийшла стримана ввічливість, почуття вини за своє вціління та мрійливість, що нездійснене робила хвиливою реальністю, як у Коротичевого воєнного інваліда, що в обличчі кожної медсестри бачить лице своєї дочки, якої в нього ніколи не було. В Ю. Тарнавського війна посадила "болючі троянди" в чорноземі тіл і чорні поетові рефлексії про долю свого народу:

Країно зі стогонів і молитов,
важливий продуценте смерти,
недаром своєю формою
нагадуєш розжоване серце.

(Ю. Тарнавський)

Воєнні травми притупили людську сенситивність і породили емоційну відчуженість від рідних і близьких та втечу в краї беріз та від "поглядів чужих очей":

І як мені вернутися назад,
віддерти від минулого сучасне?
і як збагнути незбагнений лад
і в серці віднайти любов погаслу?
(Б. Бойчук)

Внутрішній бунт проти воєнного насилля різьбив на душах ненависть, а страх здирав з облич людську подобу й "лахміття гідності" (Б. Бойчук). Бойчуків герой бачить свій нарід як "колодязь сорому і болю, і надії" й просить свого вчителя-Христа, щоб він омив цей нарід від "гріховної вини", стер з його пам'яті "жорстокості і зло" й до ран його приложив "льон любови".

В сфері колективного спілкування пережита війна й воєнна невдача спричинила, або посилила в багатьох почуття втечі в себе, тенденцію до громадської фрагментації й творення груп вузьких зацікавлень; в декого аполітизм або полярність власної або й національної самооцінки — від крайнього недоцінювання до такого ж переоцінювання своїх національних прикмет, історичного минулого й сучасного. На місце респекту до авторитетів, що не зуміли розв'язати проблем епохи, або просто тому, що вони є авторитетами, прийшла неокреслена сила громадської opinio, авторитет груп, що накидали одиницям і загалові не лише суспільно-громадську етику, але й спосіб свого думання, мистецької вартості й критерії. Запанувала взаємна нетолерантність, "штампові перегони в патріотизмі" (Ю. Шерех), а в екстремних випадках теж групове почуття ексклюзивного месіанізму. Кожну критичну думку й будь-який прояв глузду окреслювалось як антипатріотизм, а то й зраду.

Отже, воєнна дійсність спричинила велику рану на частині суспільства, яке хоч і широко вірило в правоту своїх переконань і способи їхнього реалізування, але йому бракувало спокійного розсудку, який випливає з глибокого знання й розуміння своєї історії і загалом історичних процесів і людської психіки. До речі, подібну кризу переживає сьогодні американське після-в'єтнамське суспільство.

V

Руїна і страждання є школою
суспільної думки.
Ч. Мілош

В своїй парадоксальній діалектиці кожний катаклізм, як і вогонь, палить і гартує, ранить і очищує тих, хто пережив страхіття і тих, хто після нього буде, а до часу, коли пережите страхіття забудеться й нового потрібно стане. В стражданнях народ позбувається

своєї наївної добрячости й тратить свою невинність, які, при зловживанні, часто стають пороком (О. Довженко). Терпіння змушує думати, аналізувати, підважувати, а то й нищити табу й міти, що в підневолених обставинах виростають бур'яном індивідуальних і збірних комплексів.

У воєнному вогні загартувався великий прошарок українського суспільства, закріпилась його відпорність і самокритицизм, його сила й здатність продовжувати історію. Довженко, не називаючи трагічних тридцятих років цього століття і воєнний досвід, писав у сорокових роках, що не знає народу, щоб так духово й політично дозрів за останнє десятиліття, як нарід український. Нарід, каже він, який в дев'ятнадцятому й на початку цього століття знав тільки, що він не є російським народом.

Ці два феномени національного досвіду — негативних травм і духово змужніння — зударились у повоєнній Україні й поза її межами. В Україні це був антиєстаблїшментський тон поезії шести-десятиників, що проявився в різних формах протесту проти політичного, економічного й культурного гвинтування України та в критиці недомагань, що покують у національній ментальності. Це був сміх над "українськими горобцями" (І. Драч), що гніздяться й живляться на чужих смітниках, і осуд поширеного в різних формах збайдужіння й провінціального мислення (В. Симоненко й інші).

Подібним, а подекуди й гострішим був тон поезії Нью-Йоркської Групи, в якій розкривалось духову наготу тих, що старалися "закрити свою совість вишивками" (Ю. Тарнавський) та квестіонували ілюзорність кодексів громадської поведінки з її беззмістовним ритуальним патріотизмом. Свою суспільну функцію молоді поети бачили в становленні високих мистецьких стандартів, а не в рекламній риторичі. Тому "аполітизм" чи "апатріотизм" поезії провідних членів Нью-Йоркської Групи, як її інтерпретували деякі критики, було поверховим розумінням іронії над повоєнними вартостями. Цю поезію слід розглядати і як реакцію на довоєнні й повоєнні аномалії свого суспільства, і як іспит зрілості молодих інтелігентів, що шукали нових перспектив для своєї культури. Їхнє кредо ґазувалось на переконанні, що літературна творчість є суто індивідуальним інтимним зайняттям. "Коли кожен українець повинен бути добрим українцем, жертвувати на суспільні цілі, і т. п. — це так, але про що письменник мусить писати, і як він мусить писати, немає ніякого відношення до національних обов'язків" (Ю. Тарнавський).⁸ Для Бойчука це був бій "з присутністю мундира в житті індивідуальної людини... з його втручанням в життя людини, з його душенням всього індивідуального, творчого, високого...".⁹ Щоб творити високомистецькі твори "треба прийняти особливу постанову до нашої батьківщини. В нашій поезії вона не може бути міс-

тичним наслідуванням ілюзії наших спогадів... Україна мусить бути не закінченням, а початком поетичного твору" (Б. Рубчак).

Цей критичний позитивізм молоді української поезії на Заході опирався на сполучі власного емпіризму, аналітичної обсервації свого й ширшого повоенного довкілля, професійної й літературної освіченості. Синтеза цих елементів скріпила в молодих поетів здоровий індивідуалізм і громадську відвагу виступити не тільки проти недомагань середовища з пораненими вартостями, але й проти непохитних у людській традиції абсолютів — проти пасивного Бога, що створив недосконалий світ, а сам живе на небі (Ю. Коломиць). Бойчуків герой стає перед своїм учителем-Христом не навколішках, не в поззі каяття, а з гірким докором за кривди людині й поетовому народові, з болем розчарування й заперечення совершенности світопорядку, якого Бог повинен бути сторожем:

Я віру загубив..
Бо джерело всевишне і велике,
прибійшище для спраглих і приплив, —
було рожевим витвором уяви,
чарівною легендою людей,
бо як тоді збагнути зло лукаве,
бо як тоді приймати смерть дітей?
(“Подорож з учителем”)

У Драча, Ліни Костенко й інших шестидесятників цей протест глузду й справедливості, зрозуміло, звернений не проти християнського абсолюта, а проти Чорнобога, модерного Мефістофеля й Василіска, втілень зла й людського горя.

Ото ж, воєнний досвід викликав розчарування в усякого роду довоєнних і воєнних конвенційностях, підважив їх і поставив перед новою післявоєнною людиною нові засади спілкування й моральні принципи, що мали б керувати людською поведінкою від вершин до низин людської суспільної структури. На першому місці поставлено індивідуалізм, базований на етичних засадах, а на місце програмованої думки й вислову поставлено людину як центральну вартість. Цей новий гуманізм став віссю навколо якої мала б обертатися ієрархія духових вартостей і громадська будова нового суспільства в вузькому й широкому розумінні. Обурення молодих мистців і молоді інтелігенції породило гнівний анти-естбальшментський рух і надію, що гіркий воєнний досвід сколихне сумління тих, що стоять на шляху творчого людського розвитку. На місце концепцій вузького утилітаризму, некритичного ідеалізму й містицизму прийшов аналітичний критицизм і філософія “дочасної вічності” та етичного релятивізму.

VI

В кінцевому висновку хочемо відзначити, що трактування воєнної тематики в різних її варіантах обох віток нової української поезії має схожості й відмінності. В надрах воєнних переживань і ними спричинених травм накреслювались контури поетичної образності й стилістична дискусія. Перетоплювались психічні спалахи спомину й тривоги та вливались у мистецьку форму. Часто це зображення в виді марень, що межують з сюрреалізмом, казки й міту, подекуди це поетична оповідь з епічними характеристиками й закодованими образами-символами та алегоріями, а найчастіше це конвенційна форма віршу з озвученою метафорою. Щоб цим спалахам пам'яті надати інтелектуальної синттези й якнайповнішого мистецького узагальнення й надчасовости, автори докладають максимальних зусиль, щоб дистансуватися від соєї підсвідомости й емоцій, але не від інформацій, що корінились на дні дитячих переживань. В результаті цього дискутованій поезії обох груп чужі надуманість і фальш.

Творчим тяжінням шестидесятники схилилися до літературних традицій української поезії початку цього століття — до неоромантизму, необарокка і фолкльорних джерел, а поети Нью-Йоркської групи до органічного повоєнному мисленню екзистенціального сприймання реальности й модерної форми західного забарвлення, а понад усе, до нових власних форм мистецької комунікації і власної поетичної ідіоми з ціллю якнайбільшого усучаснення української поезії. При тому слід додати, що їхній естетизм і мислення, хоч часто свідомо відпихалось, однак підсвідомо ніколи не зривало з духом традицій і координатами, по яких проходило думання й світобачення представників групи шестидесятників і їх попередників.

Різницю між обома групами помічається в філософському синтезуванні феноменів Другої світової війни. Для шестидесятників джерелом воєнного зла являється прямий спричинник війни "фашистська Німеччина", а для поетів Нью-Йоркської групи Україна була жертвою двох сил — німецької й радянської, назовні відмінних, але в своїй суті ідентичних. Обидва опоненти в однаковій мірі були причиною усіх форм воєнного знищення. Не зважаючи на те, що Україна і формально, і фактично належала до держав, що виграли війну, на ділі її об'єктивні аспірації державної незалежности не зреалізувались. Вона надалі залишилась у сфері впливів, що історично негативно діють на її природний розвиток. З огляду на це, мистецька інтерпретація цих питань у поетів Нью-Йоркської групи всеохоплююча й має широкий політичний, концепційний і

методологічний діапазон. Вона ставить проблему ретроспективно і в контексті сучасності. В шестидесятників цей об'єктивізм можемо вилушувати хіба з закодованої символіки й міто-поетичних узагальнень. На ділі, інтерпретація останніх збігається з офіційними історичними й політичними тенденціями, що керують культурними й політичними процесами в українській дійсності.

На відміну від західньої української поезії творчість шестидесятників охоплює проблематику повоєнної України з її матеріальними недостатками, спричиненими війною й людськими психічними пораненнями. Ці травми передається переживаннями осиротілої дитини, осамітненої матері, батька, вдови або дівчини.

В етично-моральній і світоглядовій площині новій українській поезії воєнної тематики шестидесятників і Нью-Йоркської групи характерна антигероїка, переходовість людських терпінь, ушляхетнене й здорове начало в якому домінує і вкінці перемагає не чорний скепсис і не імпульс помсти за вчинену кривду, а первень світлий і життєствердний.

1. Edgar Snow, «The Pattern of Soviet Power» (Нью-Йорк: Random House, 1945).

2. Богдан Бойчук, *Подорож з учителем*. Поема (Нью-Йорк: В-во Нью-Йоркської групи, 1976).

3. Andrew Gregorovich, «Forum», No. 61, Spring, 1985.

4. Олександр Довженко, *Твори в п'яти томах* (Київ: "Дніпро", 1966, том 5), стор. 198.

5. Олександр Довженко, *Цитована праця*, стор. 220.

6. Myra MacPherson, «Long Time Passing» (Нью-Йорк: Doubleday and Company, 1985).

7. Ярослав Розумний, "Повернення символу: Шевченкова Катерина в сучасній українській радянській літературі", 1986, 3 (березень), стор. 9-22.

8. З листа Юрія Тарнавського до автора статті, 8 травня 1985 р.

9. Юрій Соловій, "Розмова з Богданом Бойчуком", *Сучасність* 1969, 10 (жовтень).

СЕЛЕКТИВНИМ ОКОМ (II)

Богдан Певний

28 вересня ц. р. в Українському інституті Америки в Нью-Йорку відкрився український мистецький сезон 1986-1987 років виставкою праць Анатолія Коломийця. Відповідальність за імпрези у ньому недавно взяла на себе молода і енергійна журналістка Марта Коломиєць, дочка мистця.

В мене з виставкою зв'язаний свій ювілей — незабаром мине тридцять років від моєї першої зустрічі з творчістю Коломийця, а враження ще свіже, неначе це було вчора.

Дозвольте повернутися в часі та просторі на Третю річну виставку Товариства молодих образотворчих мистців у березні 1957 р. в Нью-Йорку. На ній запам'яталася мені сильніше від інших виставлених Коломийцем творів його *Скорбна мати* — вона вирізнялася скупістю тональної гами і технікою виконання "обох кінців пензля". Я маю подвійне прив'язання до Коломийцевої *Скорбної Матері*, бо ця картина простояла в мене після виставки майже рік, аж доки хтось не забрав її з собою до Чикаго, щоб повернути авторові, отже мав нагоду надивитися досхочу.

Взагалі, згадана виставка кипіла надіями, і на ній талановитих супротивників у Коломийця було багато — Володимир Бачинський, Ярослав Вижницький, Ярослава Геруляк, Зіновій Онишкевич, Аркадія Оленська-Петришина, Христина Оленська, Борис Пачовський, Михайло Урбан, Богдан Титла, Константин Мілонадіс та Юлія Шероцька.

Була це суміш молодого ферменту з великими обіцянками, але скромнішим вантажем досвіду, і на такому строкатому тлі височіло Коломийцеве малярство. Мабуть, Коломийцеві більше личило бути поруч Любослава Гуцалюка і Богдана Божемського, які саме почали поростати пір'ям. Вже тоді проявлялася химерна прикмета Коломийцевої вдачі — "завжди не йти до кроку", як це недавно зауважив поет Богдан Рубчак, Коломийців спільник з днів слави чикагського товариства творчої молоді "Моноліт", маючи на увазі його нехить бути прихвостнем тієї чи іншої гонитви слідами авангарду.

Коломиєць вибрав бути собою.

"Бути й залишитися якнайбільше людиною", — каже Коломиєць, — "коли людство переживає найбільшу кризу фізичного і пси

Анатоль Коломиєць: *Гуцул* (олія)

хічного порядку, відходячи від свого правдивого кореня. Якість, форма і фарба — ці три чинники творять персональність, яка є необхідною для творення культури”.

Цей Коломийців імунітет до всячини надто модних “ізмів” сьогодення не треба й не можна розуміти як якусь творчу стерильність. Навпаки, в творчості Коломийця помітне засвоєння модерних творчих здобутків, наприклад аналітичного кубізму, що робить його мистецтво сучасним. Воно особливо відзначається емоційною

виразністю, яку в мистецтві називають експресіонізмом, а у випадку Коломийця — експресіонізмом предметним, у протизвагу до безпредметного, так ще недавно приголомшливо популярного. Мушу признатися, що я інколи побоювався — невже Коломиєць загубить предмет в абстрактному узагальюванні? Як добре, що так не сталося, і Коломиїцеві не треба шукати загубленого предмету разом з тими, що хотіли засмакувати безпредметної слави.

Колимиєць народився 1927 р. на запашній Полтавщині, виростав на берегах широкого Дніпра в Дніпропетровському і навчався малярського ремесла в Бельгії — спочатку в Інституті св. Луки в Льежі, а згодом у Королівській академії мистецтв, закінчивши її з високою відзнакою.

1954 р. Коломиєць переїхав до Америки і поселився в Чикаго, де став співзасновником згадуваної вже мистецької групи "Моноліт" і активним членом Українського інституту модерного мистецтва.

Коломиєць надзвичайно плідний мистець — за ним двадцять дві індивідуальні виставки в Чикаго, Детройті, Клівленді, Вашингтоні, Філадельфії, Торонто, Нью-Йорку, Лос-Анжелосі і Денвері, та понад три сотні творів у приватних колекціях і галеріях Австралії, Бельгії, Англії, Франції, Америки та Канади.

Основним джерелом матеріального забезпечення служить Коломиїцеві його праця в комерційному мистецтві в ділянці реклами для чикагських газет *Сан-Таймс*, *Трібюн* і *Ньюз*. Крім того, він займався іконописом — оформив кілька іконостасів, між ними в Мілвокі в штаті Вісконсін.

Це правда, що заробіткова праця забирає в Коломийця львину частину дорогого часу, але коли оцінити її з іншого, оптимістичного погляду, зауважимо, що вона звільняє його станкове малярство від зайвих впливів не завжди, як правило, контруктивних вимог і уподобань глядачів. Завдяки такій дійсності Коломиєць може дозволити собі бути собою.

Окрім олійної техніки, якою виконано більшість Коломиїцевих картин, він часто малює акварелею (на виставці виставлено 30 олій та 4 акварелі). З цього приводу в рецензіях на його виставки з'явилися припущення про впливи прикмет різних малярських шкіл на творчість мистця, як також залежність твору від підбраного історичного, побутового чи інших сюжетів, до яких Коломиєць часто звертається. Звичайно, техніка виконання твору та його сюжет займають відповідне місце в творчому процесі, але тим, що робить Коломиїцеві праці Коломиїцевими, є характер його малярського письма, проаналізувати який вимагало б довшої й послідовної розвідки, на яку мистець заслуговує. Тут мусимо задовольнитися

лише ствердженням наявності такого письма в творчості Коломийця, що очевидне в притаманних йому композиційних формах і кольористичних зіставленнях.

Qu'est-ce que la sculpture moderne? (що таке модерна скульптура?) — запитує своєю назвою небувалих розмірів виставка в Центрі Жоржа Помпіду в паризькому Національному музеї модерного мистецтва і відповідає 263 експонатами 95 велетнів новітнього мистецтва. На виставці, яка відбулася від 3 липня до 13 жовтня ц. р., головну увагу відведено трьом скульптурним малюнкам з дерева, металю, скла і волокна Олександра Архипенка — *Жінка з вахлярем* (1914), *Жінка* та *Дві жінки* (1920). Мистецтві, якого ще 1937 р. називали "найбільшим скульптором на світі після Родена",¹ це давно заслужене признание, яке приходить напередодні сторіччя від дня його народження (Архипенко народився в Києві 30 травня 1887 р.). Вже тепер почалися Архипенкові ювілейні святкування міжнародного масштабу — відкрилися індивідуальні виставки його творів у Саарбрюкені в Західній Німеччині та в столиці США Вашингтоні.

Перед смертю (Архипенко помер у Нью-Йорку 25 лютого 1964 р.), розподіляючи свою спадщину, Архипенко з вдячності за підтримку після Другої світової війни обдарував своїми творами два німецькі міста — Саар-Брюкен і Гаген. Дарунок для Саарбрюкену нараховує 120 праць, з них 100 моделей з гіпсу, яких Архипенко уважав самостійними мистецькими творами. Тепер усю цю Архипенкову спадщину можна було побачити на окремій виставці у Модерній галерії музею Саарлянд до 29 жовтня ц. р. На кінець виставки у Саарбрюкені відбувся симпозіум про Архипенка та вийшов каталог.

Ще цікавішою від Саарбрюкенської є виставка Архипенкової творчості у найбільшій урядовій мистецькій установі Америки — Національній галерії мистецтва у Вашингтоні. Основну частину цієї виставки становить колекція Архипенкових праць ранніх років, які зберігаються в Тель-Авівському музеї. Річ у тому, що, коли Архипенко покинув Європу 1923 р. більшість його праць французького (1908-1921) та німецького (1921-1923) періодів залишилася в руках колекціонерів. З початком переслідування гітлерівцями модерного мистецтва, яке урядово було проголошене "звироднілим", багато Архипенкових праць захоплено й знищено. На кінець Другої світової війни було відоме тільки мале число збережених скульптур. На щастя, головну колекцію його творів перевезено для збереження до Лондону 1933 р. німецьким колекціонером Еріхом

Герітцом, а по війні відіслано до Тель-Авівського музею в Ізраїлі. Крім Тель-Авівської збірки Архипенкових творів, показано його скульптури, рельєфи і рисунки, вибрані з періоду 1924-1963 років, тобто з американського періоду його творчості.

Серед праць на виставці у Вашингтоні звертають особливу увагу *Жінка перед дзеркалом* (1916), три вимірний скульптурний малюнок; *Дві жінки* (1920), праця, яку раніше вважали зниклою і яка тепер знаходиться у Београдському національному музеї; *Бокс* (1914) і *Статуя на трикутній підставі* (1914) — дві останні з колекції Герітца; *Архітектурна фігура* (1950), розмальована дерев'яна скульптура Архипенкового американського періоду, і *Клеопатра* (1957), монументальна праця останніх років життя мистця.

Після показу в Вашингтоні впродовж 16 листопада 1986 — 16 лютого 1987 років всю виставку буде перевезено до Тель-Авівського музею. Виставку координував Жак Ковард, куратор мистецтва 20 ст. вашінгтонської Національної галерії мистецтва разом з куратором-гостем Катериною Яншкі Міхальсен з Нью-Йорку і Негамою Гуралнік, кураторкою європейського і американського мистецтва Тель-Авівського музею. Видано багатоілюстрований каталог з есеями Катерини Міхальсен і Негами Гуралнік.

Становище, яке займає Архипенко серед видатних мистців початку 20 ст., базоване головним чином на новаторських працях, які він створив під час свого перебування у Франції та Німеччині. Як провідна постань кубістичної течії, Архипенко визнаний за свій революційний підхід до форми, кольору та матеріялу. Поєднуючи малярство з тривимірними конструкціями, він створив праці, які охоплюють зорові впливи не тільки кубізму, але й футуризму, конструктивізму та класичної скульптури. Його метода відкривати пластичні форми отворами й заглибинами створила нову ідіому в модерній скульптурі.

Мені особисто довелося двічі перебувати в товаристві великого майстра, в обох випадках завдяки прихильникові творчості Архипенка та великому ентузіястові мистецтва, лікареві Володимирові Возняку. Вперше на Святій Вечері 1957 р. в родині Возняка в Нью-Йорку, на яку запрошено Архипенка, а вдруге під час святкування 70-річчя Архипенка того ж таки року в Українському інституті Америки, які влаштувало Товариство молодих образотворчих мистців, головою якого я тоді був, за ініціативою та допомогою Возняка.

Без доповідей і без багатословних промов в дійсно сердешній атмосфері пройшов цей вечір. Ми старалися не підносити політичних і національних питань, які могли б дразнити ювіляра. Як вийшло, ми помилялися — їх порушив сам Архипенко. Пригадую, під час цього вечора Архипенко був зворушений до сліз, а виною була нехитро, але гарно проспівана молодим бандуристом і дів

Олександр Архипенко: *Жінка перед зеркалом* (скульпто-малюнок, 1916)

чиною старовинна українська пісня, що кликала вітер і милого прибути у рідний край. Архипенко звернувся до американської частини гостей і, виправдовуючи своє зворушення, сказав, що цей інструмент заборонила 250 років тому цариця Катерина, бо він висловлював душу й дух української нації. "Чи не дивно і не зворушливо, що тепер, не зважаючи на всі заборони і переслідування, ця пісня і цей інструмент лунають вільно в столиці світу — Нью-Йорку? — говорив Архипенко.²

Відповідаючи одному присутньому на вечорі, другові з Німеччини, що він ніби не змінився за три десятки літ, з часу їхнього останнього побачення, ювілят сказав: "Так, я не змінився від часу мого народження в Києві до цього вечора в Нью-Йорку".

Архипенко казав, показуючи на вивішені для вечора в залі наші картини, тоді ще молодих мистців, що в цих початках видно надхнення, але мистецький шлях довгий і тернистий. "Моя робота", — казаав Архипенко, — "складається з одного моменту надхнення і 50 років твердої мозольної праці". Він говорив про пов'язання між вічністю та мистецтвом і назвав мистецтво післанцем, що його Бог посилає до людини з вісткою. Говорив про вимогу мудрости до мистецтва, яке чейже має дати людині контакт з Богом і його всесвітом. Мистецтво він безмежно полюбив і в ньому бачив все своє життя — від юних літ по сьогодні. Ця велика любов до мистецтва впродовж цілого часу давала йому силу перенести найбільші життєві труднощі. На кінець Архипенко заявив, що він супроти велетенських таємниць мистецтва є ще дуже малим і ще не все осягнув і ще багато йому треба здобувати.

Так Архипенко сам відповів на питання, які турбували нашу громаду, про свою національну свідомість і своє ставлення до Бога.

Ми вже до того звикли — "культурний обмін" реєструється меандром. Починається він "зустріччю на вершинах", вилазить вгору і, не досягнувши свого зеніту, стрімголов падає у політичну безодню, щоб знову виринути. Все це з культурою нічогісінько спільного не має, хібащо тільки те, що культура стає площиною для позакультурної розігранки. Все ж таки у час найрозвиненіших засобів комунікації якийсь хоч би найпримітивніший обмін думками повинен бути. Поговоримо про "культуробмінні ягоди".

Від кінця серпня до початку жовтня цього року в Метрополітальному музеї мистецтва в Нью-Йорку відбувалася виставка *Імпресіоністичні та ранні модерні малюнки з СРСР*, яку раніше показано в Національній галерії мистецтва в Вашингтоні та в Лос-Анджелеському музеї мистецтва. Вона складалася з вісьмох картин Сезанна, дев'ятьох Гогена, по трьох Моне, Ренуа і Ван Гога, сімох Матісса і вісьмох Пікассо. Всі ці картини позичено від ленінградського Ермітажу та московського Музею імені Пушкіна. Виставка цікава тим, що ці напрочуд добре збережені картини були недоступними західному глядачеві (і більшість часу радянському), не є ніяким "соціалістичним досягненням", а, навпаки, були придбані не радянською владою, а московським колекціонером Сергієм Щукіном та іншими подібними йому "капіталістами" ще перед

революцією (ми добре знаємо про незавидну долю колекціонерів). Правда, довідуємося, що в СРСР існує фонд для колекціонування мистецьких об'єктів, про який натякав на останньому з'їзді письменників у Києві львівський поет Роман Лубківський: "Створення в СРСР Радянського фонду культури відкриває можливості для виявлення вивчення, збереження і повернення на батьківщину шедеврів мистецтва, пам'яток історії та культури".³ Однак, Лубківський, мабуть, не мав на увазі купівлю творів Пікассо чи інших європейських майстрів, а придбання музеями України праць українських мистців, які опинилися на чужині. А про виставку *Імпресіоністичні та ранні модерні малюнки з СРСР* влучно зауважив нью-йоркський мистецький критик Джон Расселл: "Виставки такого роду мають так багато інтелектуального змісту, як обмін запонками між головами держав".⁴

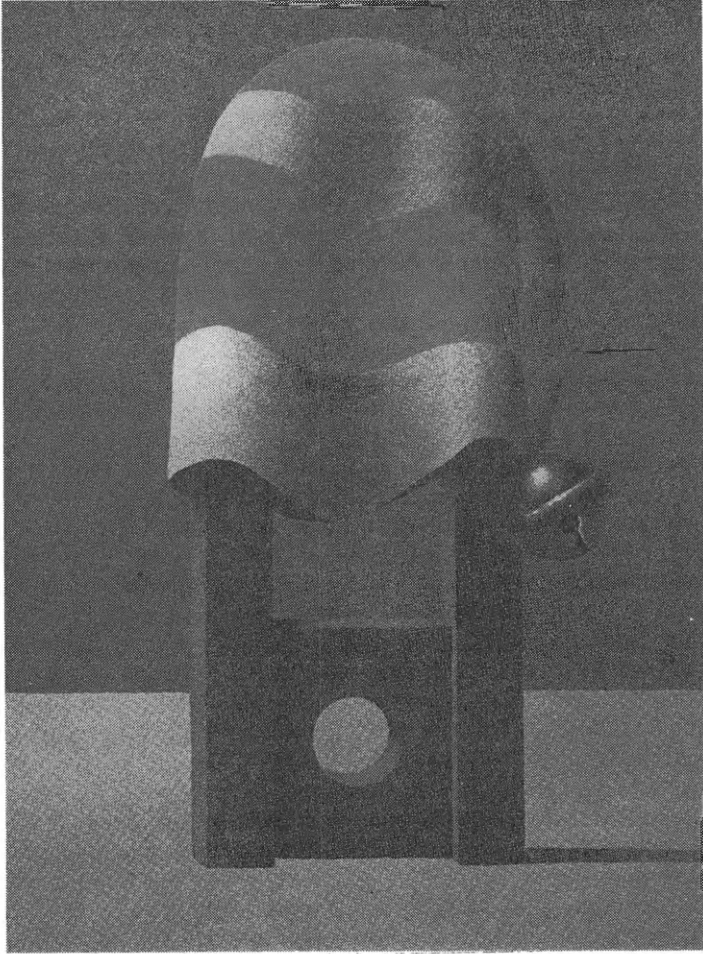
В маленькому містечку Севіклі біля Пітсбургу в штаті Пенсільванія примістилась мала, але добірно влаштована галерія "Інтернаціональні зображення". Існує вона вже від 1978 р., і її засновниця та власниця Олена Корнечук твердить, що вона є одним офіційним представником сучасного мистецтва СРСР в Америці. Вона влаштовує виставки радянських мистців не тільки у себе в галерії в Севіклі, але одночасно в музеях, університетах, приватних галеріях і на міжнародних виставках. Вона діє в порозумінні з торговельною установою "Международная книга" з централею в Москві. Організовані нею виставки відрізняються високим професійним рівнем, вправністю, відсутністю усякої наочної пропаганди та наголосом на новаторство. Такими були виставки *Сто років лотиського мистецтва: спадщина Скулме*, що відбувалися одночасно в Севіклі в Пенсільванії (19 вересня–31 жовтня 1986) і Александрії у Вірджинії (9 вересня–9 жовтня 1986). Скулме — відома лотиська родина, з якої вийшло кілька видатних мистців — Ото Скулме (1889–1961), Марта Скулме (1890–1962), Оярс Аблос (1922–1983), Джемма Скулме (нар. 1925) та Юріс Дімітерс (нар. 1947). При чому Джемма Скулме та її син Юріс Дімітерс прибули на відкриття виставки з Латвії.

Недавно (від 28 вересня до 26 жовтня 1986 року) "Інтернаціональні зображення" влаштували виставку графіки *Зображення 1980-их років: новий російський символізм* сучасних російських мистців, двоє з Москви і чотирьох з Ленінграду — Віктора Вілнера, Юрія Вашенка, Михайла Майофіса, Дем'яна Утенкова, Юрія Люшина та Андрія Геннадієва в Музеї Миколая Періха в Нью-Йорку. Сам Періх (1874–1947), видатний російський мистець, філософ, науковець і

Джемма Скулме: *Народня пісня* (аквареля, 1984)

гуманіст, не міг знайти спільної мови з комунізмом і від 1920 р. до смерті прожив у США та Індії. Його твори були зроблені під московський народний стиль з містичним настроєм. Не зважаючи на те, що Реріх жив за кордоном, його творчість в СРСР ніколи не була справді заборонена, мабуть, завдяки її російському характерові, а після його смерті цілком реабілітована. Тут зручно використане його кредо: "Мистецтво об'єднає людство, де є культура, там є мир".

Юріс Дімітерс: *Мертва природа* (олія, 1984)

Для багатьох глядачів виставка в Музеї Реріха є справжнім відкриттям: вона показує вахляр різноманітних зображень, посталих в СРСР в останньому десятиріччі. Кожен з виставлених мистців йде своїм індивідуальним шляхом, демонструючи різницю в підборі символів. Часто ці символи незрозумілі глядачеві, однак, не обов'язково розуміти окремі символи, щоб зацікавитися широчінню уяви мистців. Російські казки, сучасний міський побут і метафізичні

натюрморти — ось деякі сюжети, заторкнуті молодими мистцями. Різні графічні засоби, включно з розмальованими акварелею естампами, гравюра, літографія та інші мистецькі жанри на папері виконані з великою вмільстю.

Очевидно за домовленням в Женеві 1985 р. про взаємний культурний обмін між США і СРСР з народів СРСР користають найбільше росіяни. В галерії Ренвік у Вашингтоні від 17 вересня 1986 р. до 15 січня 1987 р. проходить виставка під таким багатомовним "загальнорадянським" кличем — *Росія, країна, люди: російське малярство: 1859-1910*. Це 62 картини 32 реалістів, переважно видатних "Передвижників". Говориться тільки про "російське мистецтво" і "російських мистців", дарма що серед них чимало українців.

Тим часом остання виставка мистців з Української РСР на Заході відбулася ще 1984 р. у Відні під назвою *Графіка з України*. Попри те, що виставку офіційно улаштувало Українська товариство дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами, німецькомовний каталог виставки мав російську вимову в усіх іменах та прізвищах мистців, і в цій вимові подаємо їх тут як документ ще одного русифікаційного акту: Владімір Бахтов, Александер Бородай, Ніколай Грох, Віктор Гукайло, Георгій Якутовіч, Сергей Якутовіч, Геооргій Касаков, Сінові Кезало, Фйодор Кліменко, Адам Крававіч, Оксана Лиссенко, Людміла Міщенко, Віталій Мовчан, Інна Мовчан, Ярослав Нечай, Єлена Овчіннікова, Іван Остафійчук, Міхаїл Пархоменко, Юрій Рубачов, Юлі Шейніс, Ніколай Шелест, Валентін Сергеев, Анджеліна Сіденко, Ніколай Стралілас, Анатолій Токарев, Боріс Тулін, Юрій Чаришніков, Андрей Чвікін, Владімір Черватюк, Георгій Варкач і Александер Восіянов.

"Докотилась Україна до самого краю..."

Добре сказав нью-йоркський мер Едвард Коч, вітаючи дітей з СРСР, які прибули до Нью-Йорку порядком культурного обміну: "Я не хочу минути цієї нагоди не зробивши зауваги про Радянський Союз, якого, уряд, на мою думку, але не діти Радянського Союзу, не люди Радянського Союзу, є жалюгідний. Я кажу це, бо не хочу щоб люди думали що через те, що я видав проклямацію відзначаючи мир я є у той, чи інший спосіб у мирі з радянським урядом. Таким я не є".⁵

Часто в "культобмінну пастку" потрапляють свідомо або несвідомо через наївність. Ось два приклади.

Вісті з України за липень 1986 р. повідомили, що в приміщенні Товариства культурного зв'язку з українцями за кордоном "Україна" в Києві відкрилася виставка "художниці" Тетяни Осадци з

США. На відкриття виставки приїхала до Києва сама "художниця" з своїм чоловіком архітектором Аполінарієм Осадцю. Вітаючи їх, голова правління товариства "Україна" письменник Володимир Бровченко сказав: "Відкриття виставки Тетяни Осадци у товаристві "Україна", ще одне свідчення того, що у радянського і американського народів є чимало можливостей краще знати один одного".⁶

Трагікомедія тут уже в тому, що Бровченко і Осадца — українці, отже, про яке тут пізнання двох народів говорить голова правління?

Але залишимо геополітичне питання і вернімся до виставки. Сама Осадца як мисткиня невідома. Вона просто — аматорка, яка малює барвисті візерунки, користуючися широковідомими народними мотивами. Нічого тут особливого немає, і в Україні такого роду станкове малярство, що в минулому розвивалося як настінний побутовий розпис, доволі поширене. Відоме воно також як "петриківські розписи" від села Петриківки Дніпропетровської області, де з покоління в покоління передавалися традиції, переважно рослинного орнаменту,⁷ не згадуючи вже малярки наївного стилю з поліського села Болотні, вище Києва, Марії Приймаченко.⁸

Тетяна Осадца народилася на Тернопільщині, яку покинула 37 років тому, але не втратила своєї української ідентичності та прив'язання до рідної землі. Можна співчувати бажанню якогонебудь мистця виставитися на покинутій Батьківщині — турбують тут наслідки, використання шляхетного наміру іншими.

Вже саме місце виставки — приміщення Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном — не бажане. Поминаючи відомий факт, чисю прибудівкою є Товариство (як і Українське товариство дружби та культурних зв'язків з зарубіжними країнами), його приміщення відкриті лише для довірених осіб, і тим самим закриті для об'єктивного глядача. Мистці, які безсилі опиратися спокусі виставлятися в Україні, повинні взяти це під увагу, а найголовніше зберегти гідність. Інтерв'ю з Осадцями, проведене Тересою Боннер, кореспонденткою *Таймз гералд рекорд*, місцевої газети з околиці Глен Спей, в штаті Нью-Йорк, де постійно живуть Осадци, говорить саме за себе. Подаємо витяг з нього:

Будучи на Україні під час своїх коротких відвідин, подружжя Осадців знайшло мало горя від Чорнобильської ядерної катастрофи, розказував чоловік пані Осадци, Аполінарій Осадца. Чорнобильська ядерна станція відділена приблизно 85 миль від Києва.

— Дітей забрали, щоб не наражати їх навіть на мінімальну радіацію, — казав Осадца. — Ми майже не бачили дітей на вулицях. Крім того, життя там нормальне.

— Це було неначе чудо, — розказувала пані Осадца з тяжким акцен-

том, часом зупиняючися, щоб підшукати відповідне слово. — Я була зворушена, коли ми прибули на землю моєї молодости. Вони цінують мою працю.

— Там не було вмішано жадної політикти, — говорив Осадца. — Ніхто не згадував різниці між нашими країнами.

— Мистецьке життя в Україні дуже живе, буквально вирує. Несподіванкою були обсяг і кількість зацікавлених мистців.

Осадца також довідався, що на Україні немає "виснажених мистців". Мистецький хист використовують там у різних суспільних галузях. Навіть споживчі крамниці замовляють оздоби на стіни своїх будівель.⁹

У пітсбурзькому Вінтергарден 24 вересня біжучого року відкрилася виставка фотографій під назвою *Пітсбург: сенс місця і сенс людей*.

Виставка фотографій у великому, індустріальному місті, яким є Пітсбург, не має в собі нічого надзвичайного. Це навіть тоді, коли склад учасників охоплює прізвища найвидатніших фотографів міста — Ганса Йонаса, Клайді Гарі, Лінна Джонсона і Венна Спігела. Але мала замітка робить цю виставку іншою, і вона стає об'єктом особливого зацікавлення: після показу в Пітсбурзі фотографії буде вислано, порядком культурного обміну, в Радянський Союз, на східну Україну, до міста Донецького.

Організатори виставки вказують, що особливим вдовolenням під час складення виставки було несподіване відкриття надзвичайного багатства міського фонду фотографічних талантів. На виставці заступлені фотографи з довгим досвідом і відносні початківці, жінки й чоловіки, чорні та білі. І ряди зображень дивовижно не схожі до баченого на більшості виставок, де модна новизна або невидима мірка "мистецької" гідности є головними критеріями підбору.

Як признаються організатори,

В цьому випадку, з початку процесу підбору, не було зовсім ясно, як вибирати праці, що по-справжньому репрезентують місто. Але з часом думка розвивалася, ставало видно, що те, чого шукали, були зображення, які показували, як пітсбуржці відчують своє місто, що їх робить гордими, щасливими, сумними, і навіть чого вони соромляться. Ми шукали якості зображень з такими характеристиками — і ось те показуємо. Маємо надію, що Пітсбург тут зображений таким, яким він є насправді, і деякою мірою таким яким, ми сподіваємося, він стане.¹⁰

За виставку відповідальний фотограф Доналд Гіббон. Він живе в Шедісайді біля Пітсбургу останніх шість років. Не зважаючи на те, що раніше Гіббон жив у багатьох інших містсах, він вважає, що

Пітсбург найкраще йому відповідає. В своєму листі до автора він пише:

Як професійний фотограф, я бажав дізнатися, чи можливо в межах моєї професії спричинитися до зміцнення миру і зменшення напруження між США і Радянським Союзом. Я добачаю в нашій неприязні велетенське марнування енергії, часу та грошів, яке не веде нікуди, лише до перегризення горлянки одне одному. Чи можна щось зробити, щоб поліпшити становище, шонебудь на моєму рівні? Мені спало на думку, що все таки можна: можливо я зможу влаштувати виставку фотографій між двома містами, і таким способом, хоча б тільки для малих груп людей, що їх заселяють, образно з'ясувати нашу спільну людяність. Ось це те, над осягненням чого я працюю. Виявилось, що Пітсбург вже раніше був спарований з Донецьким на основі демографічної подібності. Тоді коли я про це почув, я в суті нічого не знав про українську історію або етнографію, за винятком музики й танців, які я цінував.¹¹

Справді, українське місто Донецьке було свого часу спароване з Пітсбургом як подібні міста орегонською організацією *Гравнд зіров*, що старається сприяти взаєморозумінню програмами людина-людині. Одержимий бажанням прокласти хоча б кладку крізь культурну прірву між радянським і американським містами, Гіббон отримав дозвіл фотографувати важливий вугільно-сталеварний вузол місто Донецьке. Треба згадати, що Гіббон працює професійно в корпорації Калгон і має своє власне підприємство *Кришталеві зображення*, яке з метою роздобути фінансову базу на проєкт Пітсбург—Донецьке опублікувало *Місто світел і Місто контрастів*, два календарі та дві афіші. Гіббон твердить, що дотепер він вже зужив 75 відсотків зароблених грошей на фотографії та влаштування виставки. Гіббон пише:

Я поїхав самовільно в Донецьке, зустрів багато людей, фотографував і після повернення взявся за формальне оформлення обміну. Все посувалося вперед дійсно без будьякого опору, за винятком, на моє здивування, неймовірної неприхильності провідників місцевої української громади, чи деяких з них, що, як видно, тримають у покорі думку й дії багатьох інших. Ретроспективно я тепер розумію ціле тло: гніт, штучний голод, знищення церкви й мови, але я не відчуваю цього всім своїм еством, а навіть коли б відчував, продовжувати плекати ненависть і роз'єднання не є моїм бажанням. Я хочу чогось цілковито іншого: випробувати цей малий крок сприяння мирним вчинкам.¹²

Повернувшись з Донецького, Гіббон влаштував виставку своїх фотографій 23 травня ц. р. в приміщенні галерії-форуму пітсбург-

зького суду. Цю першу виставку Гіббон розглядає як вступ до низки запланованих ним подій. Він виставив 78 фотографій, 60 з них з Донецького, і три великі фотографії роботи радянських фотографів, які Гіббон отримав від Українського товариства дружби та культурних зв'язків з зарубіжними країнами. Вже в Пітсбурзі Гіббон запросив 13 найкращих фотографів міста вибрати з власних праць і праць своїх приятелів 60 відбиток, щоб виставити в пітсбурзькому Вінтергардені, а згодом в Донецькому. Третім кроком має бути радянська виставка в Пітсбурзі. Про своє перебування в Донецькому Гіббон між іншим розказував мистецькому критикові місцевої газети Доналдові Міллеру таке:

Я не був зацікавлений у цеглах і розчині вапна, а в зображенні змісту міста, щоденного життя людей. Я мало що знав про місто Донецьке, в східній Україні, яке хотів зафіксувати фотографічно. Пробув у ньому п'ять днів, щоб побачити, яке воно — яке в ньому життя в будні та на дозвіллі.

Найбільше враження на мене зробила нормальність усього. Там були усмішки. Місто було чисте й приязне. Вони мають театр і балет, але небагато мистецтва.

Я був задоволений, що передбачувані мені зустрічі з стереотипами, не відбулися. Там, наприклад, не було публічного п'янства, але мене двічі заарештували за фотографування. Там дуже вразливі на внутрішню безпеку, але я це розумів, і тому це не було для мене найгірше.¹³

Фотографічна виставка Гіббона з Донецького в Пітсбурзі потрапила під вістря атаки місцевих українців. Кореспонденти пітсбурзької газети *Пітсбург пост-газетт* Беррі Паріс назвав її *Виставка під обстрілом*. Ось дещо з його розповіді:

Проєкт "Пітсбург—Донецьке" потрапив під вістря критики Михайла Комічака під час програми WPIT. Комічак твердив, що тільки 37 відсотків населення Донецького — українці, а 52 відсотка — росіяни і російська мова є "офіційною мовою міста". — Очевидно, що населення, економіка і культура колись українського міста Донецького русифіковані Москвою і втратили свою українську тотожність, — казав Комічак, який мав у Пітсбурзі постійну українську радіопередачу впродовж останніх 36 років. Він і тепер є головним керівником радіостанції, але в розмові з кореспондентом підкреслив, що говорить від самого себе, а не від імени радіостанції.

Комічак підтвердив, що кілька членів місцевої української громади відмовилися підтримати цей проєкт, і спитав: "Як можуть українці співпрацювати з системою, яка навмисне замучила на смерть 7 млн українців у 1933 р.?" Очевидно, це твердження стосується до великого голоду, яким радянський провідник Йосиф Сталін зламав український опір колективізації господарств.

— Гіббон наївний, якщо думає, що проєкт може бути людською спробою взаєморозуміння, — говорив Комічак у своїй радіопрограмі, додавши, — ми лишимо рішення брати в цьому участь чи ні на глум української громади.

— Ми не маємо ілюзії, що виправимо всі помилки або спричинимося до негайного приходу миру на землю, — відповів Гіббон, — але відчуваємо, що можемо зробити малий внесок. У цьому вся справа.

Гіббон обіцяв, що виставку буде супроводити напис, що її організатори не схвалюють ані минулої, ані сучасної радянської політики до українського націоналізму. На останнє Комічак відповів, що такий напис буде мати якесь значення для пітсбурзьких глядачів, але в Радянському Союзі його викинуть.¹⁴

1. C. J. Bulliett, "Alexander Archipenko" «Art News» (Нью-Йорк) червень 1937.

2. Наведені тут слова і думки О. Архипенка взяті з таких репортажів: "Для Олександра Архипенка немає більшого щастя, як почути пісню рідного краю", *Свобода* (Джерзі Сіті), 28 травня 1957; "70-ліття Олександра Архипенка", *Українська літературна газета* (Мюнхен), червень 1967; М. Галів, "У 70-річчя Олександра Архипенка", *Український самостійник* (Мюнхен), 23 червня 1957.

3. "Слово Романа Лубківського", *Літературна Україна* (Київ), 24 червня 1986.

4. J. Russel, "Art: Impressionist Works Lent by Soviet at Met", «The New York Times» (Нью-Йорк, 22 серпня 1986).

5. J. Preston "Soviet kids see red as Koch calls their leaders the Pits", «Newsday» (Нью-Йорк) 16 вересня 1986.

6. О. Андрієнко, "Самобутні барви", *Вісті з України* (Київ), липень 1986.

7. Н. Глухенька, *Петриківські розписи* (Київ: видавництво "Мистецтво", 1973).

8. В. Даниленко, *Марія Приймаченко* (Київ: видавництво "Мистецтво", 1971).

9. T. Bonner, "Journey to Ukraine brings joy, sorrow to area artist", «The Times Herald Record» (Глен спей) 18 червня 1986.

10. "Pittsburgh-Donetsk Exchange Project, «News Letter» (Пітсбург), серпень 1986.

11. Лист Доналда Гіббона до автора від 10 серпня 1986 р.

12. Гіббон, там таки.

13. D. Miller, "Photos of Soviet city called cultural link", «Pittsburg Post-Gazette» (Пітсбург), 25 квітня 1986.

14. В. Paris, "Exhibit under fire", «Pittsburg Post-Gazette» (Пітсбург), 25 квітня 1986.

ПОДЗВІННЕ ПО УЖВІЙ

Валеріян Ревуцький

29 липня ц. р. в Києві померла на 82-му році життя Наталя Ужвій, одна з найвизначніших акторок українського сучасного театру. В короткому повідомленні лише зазначено, що вона працювала від 1922 р. в театрах Києва, Одеси й Харкова, а від 1936 р. стала чоловою актрисою в Київському театрі імені Франка. Проте, не оминули деталей її громадської діяльності: очолювання сателітного Українського театрального товариства, членство в президії Комітету захисту миру та в правлінні республіканського (як завжди замість українського) Товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

Наталя Ужвій народилася в містечку Любомлі на Волині в родині залізничника. Від 1912 р. родина жила в селищі Брудно біля Варшави. Від 1914 р. майбутня актриса екстерном склала іспити на звання сільської вчительки, а згодом учителювала в м. Золотоноші на Полтавщині, де вперше виступила в аматорській виставі, організованій місцевою сільською інтелігенцією, в ролі Софії в п'єсі Івана Карпенка-Карого *Безталанна*. Коли на початку 1920 р. цей гурток реорганізовано на пересувний театр при Народньому Комісаріяті Освіти УРСР, додалися до її репертуару такі ролі, як Харитина й Уляна в драмах Карпенка-Карого *Наймичка* і *Бурлака* та Маруся Богуславка в однойменній драмі Михайла Старицького.

1922 р. Наталя Ужвій вступила до допоміжного складу трупі Київського українського драматичного театру імені Т. Шевченка за допомогою відомого актора Івана Мар'яненка. "Коли актриса нашого театру Оріся Стешенко" — писав він — "підвела до мене струнку, вродливу молоду дівчину, яка, хвилюючись, попросила мене затриматися на кілька хвилин і вислухати її, я охоче погодився".¹ В цьому театрі протягом трьох років (1922-1925) Наталя Ужвій зіграла понад 25 ролей. Її першою ролею була Анжеліка в комедії Мольєра *Хворий, та й годі*, яка їй не вдалася. Комедія вимагала досконалої акторської майстерности, якою актриса ще не володіла, але це не вбило в неї віри у власні сили. Актриса продовжувала наполегливо працювати над собою. Три інші комедії Мольєра (*Міщанин-шляхтич*, *Скупар*, і *Вітівки Скапена*) збагатили її репертуар. З'явилися й відповідальні ролі першого пляну: Сузанна й Графиня (*Одруження Фігаро* Бомарше), Юдиф (*Урієль Акоста* К. Гуцкова), Іо (*Загибель надії* Г. Гейерманса), і навіть Катріна (*Приборкання непокірної* Шекспіра).

Її український репертуар представлений ролями Жінки (*По дорозі у казку* Олександра Олеса), Кароліни (нареченої будівничого Альберта) в драмі Якова Мамонтова *Коли народ визволяється*, темою якої є вигнання з країни іноземних загарбників, та Перше Слово (у своєрідному хорі дівчат) у виставі *Гайдамаки* за Тарасом Шевченком в інсценізації Леся Курбаса. Його самого вже не було в Театрі імени Шевченка, але виставу збережено й повторено в його мізансценах іншими режисерами. Взагалі для Театру імени Шевченка в той час була характеристична різноманітна режисура в стилях, і це давало можливість молодим акторам (в тому числі й Наталі Ужвій) збагачувати свою майстерність.

Не міг похвалитися єдністю стилю й новостворений 1925 р. в Одесі Український драматичний театр, куди було переведено Наталю Ужвій, що добре себе зарекомендувала в Київському театрі імени Шевченка. В першому своєму виступі (в драмі Анатолія Луначарського *Палії*) вона зустрілася з відомим режисером-новатором Борисом Глаголіним, прихильником конструктивного оформлення, ексцентрики, акробатики та кінопроекції. Проте, Наталя Ужвій в цій драмі дала свою власну інтерпретацію Діяни де Сеганкур в формуванні характеру від баронової утриманки до революціонерки і, за словами тодішнього мистецького директора Одеського драматичного театру, абсолютно "покорила залу".² Ця драма Луначарського за своїм жанром і структурою відповідала вищезгаданій драмі Мамонтова *Коли народ визволяється*, і тому Наталя Ужвій вже легше почувалася в ній.

Ім'я Наталі Ужвій стало відомим після ролі Діяни де Сеганкур. Але в Одеському драматичному театрі вона пропрацювала лише один сезон. В ньому вона зіграла ролю Насті в *Мандаті* Миколи Ерדмана (яку російська аристократія прийняла за доньку Миколи II), дочку мільярдера у виставі *Композитор Нейль* за твором американського письменника Джорджа Кауфмана та заголовну ролю в *Марусі Богуславці* Старицького. Ролі Амалії (*Мазепа* Ю. Словацького) та Катерини (*Чорт і шинкаря* С. Кшишовевського) вона грала раніше в Театрі імени Шевченка.

Восени 1926 р. Наталя Ужвій перейшла до "Березоля" в Харкові (факт, абсолютно замовчаний в офіційному некролозі). Першим її виступом була роля Фруманс в драмі Фернана Кроммелінка *Золоте черево* про пожадливість людську на золото. Після дещо побутових вистав у Харкові Театру імени Франка та Російського театру Миколи Синельникова в стилі Московського мистецького театру, гротескова вистава Кроммелінка не мала успіху й не утрималася в репертуарі. А про ролю Наталі Ужвій відомий український письменник Юрій Смолич писав: "Н. Ужвій — цікава актриса. Проте не оговталася вона ще в системі "Березоля". В

манері гри відчувається ухил в побутовість. Така з неї Фруманс".³

Зовсім інакше вже було у виставі *Седі* Д. Колтона та К. Рандолфа за оповіданням С. Моема "Злива" (прем'єра 23 листопада 1926 р.). Повія Седі Томпсон звертається до Христа через палкі й заповсядливі засоби місіонера-пастора Девідсона, але в процесі цього вона захоплює його своєю фізичною красою і в результаті суворий аскет, що визнає лише духове співжиття з жінкою, програв і кінчає самогубством. Роллю Седі грала Наталя Ужвій, а визначний український театрознавець Петро Рулін писав про її виконання:

... Не зазнала акторка Н. Ужвій довгого й систематичного тренажу, що його березольські актори діставали; проте, природні дані, з одного боку, і піврічна робота в Березолі — з другого, значною мірою надолужили цю прогалину. Прекрасна статуарна постать, гнучка й виразна, а насамперед багатий на різноманітні модуляції голос — все це безперечно висуває цю акторку на одне з перших місць у Березолі. А втім, можливо, що саме своїм голосом досягає Ужвій найкращих своїх ефектів. Повний та гучний, він чудово віддає всі різноманітніші зміни в настроях Седі — задеркуватість, кокетування, а раптом переляк, розгубленість і покора. Іще одну ознаку підкреслити слід: далека акторка від усякої пересади, що про неї так легко склизнути в цій ролі.⁴

Після успішних виступів 1927 р. (ролі Цариці Аліси в *Пролозі* за Олександром Поповським, текст Л. Курбаса та С. Бондарчука) та Магедон (*Король бавитьсья* В. Гюго) виявом творчого зросту Наталі Ужвій стала роля графині Джулії у виставі *Змова Фієско в Генуї* Ф. Шіллера в постанові Януарія Бортника, 1928. Критик Йосип Кисельов писав:

Тут вона показала багатий арсенал своїх пластичних і інтонаційних можливостей. Скільки спритности, кмітливости, інтриганства проявила Джулія у своєму полюванні за Фієско. Як Джулія—Ужвій то загрожувала, то співчувала, то воркувала у сценах з Фієско (його грав О. Сердюк), яким майстерним дипломатом була вона з його дружиною Леонорою! Вражали блискавичні зміни емоційного стану героїні, вміння вести гострий, напружений, темпераментний діалог, відповідати ударом на удар, як би його не завдавали — чи то відкрито, чи завуальовано. Артистка грала всім, чим щедро наділила її природа, — і своєю принадною красою, і своєю ошатною постаттю, і своїми проникливими очима, і своїм то дзвінко, то м'яко модулюючим голосом, динамічними рухами, жестами, мімікою ...⁵

1929 р. приніс її образ Тьоті Моті Розторгуєвої в комедії Миколи Куліша *Мина Мазайло*. Російська шовіністка, яскравий

представник заскорузлої українофобії, якій (як і точнісінько сучасним її однодумцям) слово "Україна" не переходить через горло, якій вічно ввижаються не сьогоднішні українці, а все ще лише "мужики-хохли", сама ж вона воліє бути радше "згвалтованою, аніж зукраїнізованою".⁶ Свідки Березільської вистави відзначали життєрадісну нахабність Наталі Ужвій в ролі Мотрони Розторгуєвої та безмежну самовпевненість її міщанської вдачі. Її передбачення суспільних подій та українізації викликали регіт глядачів. Найвизраźнішими моментами її ролі були діалоги з дячком Тарасом (якого грав Мар'ян Крушельницький), що ніби аж губився від її нахабства, коли вона з шаленістю продовжувала висловлювати свої думки...

Одну ролю Наталі Ужвій не можна оминати в "Березолі" — Лариси в *Пляцдармі* Мирослава Ірчана (1932). Своєю проблематикою п'єса пов'язана з діяльністю Комуністичної Партії Західної України на терені Польщі. Хоч головний конфлікт драми заснований на стосунках між польськими урядовцями та революціонерами-комуністами, проте, даючи в структурі 26 картин, драматург прагнув відобразити різноманітні події в Польщі. Дія відбувалася не тільки в підпільному партійному комітеті, але й у поліції, на сільському майдані, в солдатській казармі та в тюрмі. А серед дійових осіб показано різні прошарки суспільства, між ними й українську еміграцію, в тому числі й поліційного жіночого агента Ларису, що вживає всю свою спритність та чарівну принадність перед комісаром польської поліції Кручком (якого грав Йосип Гірняк).

І, нарешті, остання роля Наталі Ужвій в поставах Леся Курбаса — Маклени Граси в однойменній драмі Миколи Куліша (1933). Тоді вже 35-річна акторка була в розквіті жіночої краси. Їй, чималій на зріст жінці, було тяжко перевтілитися в тендітну дівчинку своєю фізичною вдачею, та й емоційно теж довелось тяжко. Свідки вистави стверджують, що, пам'ятаючи про протребу бути наївною, Наталя Ужвій впадала в манірність. Вона не була дівчинкою, а грала дівчинку штучно підвищеним голосом. Емоційна бідність знижувала драматичне напруження, а фізично висока на зріст, опинившись поруч зі своїми партнерами (невеликими на зріст Гірняком та Крушельницьким) вона здавалася ще вищою й тим порушувала переконливість образу.⁷

Відповідаючи на анкету Московського театрального музею імени Бакрушина 1971 р., Наталя Ужвій так оцінила своє семирічне спілкування з найвидатнішим режисером українського театру: "Для нас, акторів, його (Курбаса) експериментальні пошуки, спектаклі були доброю трудовою школою. Захоплений пошуками нової оригінальної форми, він наприкінці свого творчого шляху відмовлявся від багатьох художніх принципів, які здавалися йому в початковий період своєї режисерської діяльності в Березолі правильними..."

Десяток бентежних років цей театр був моїм університетом, де були радощі творчості і гіркі розчарування, невдачі”⁸.

Про цей “університет” нічого не сказано в офіційному некролозі. Всі її ролі почато з ролі комісара Оксани в *Загибелі ескадри* Олександра Корнійчука, вистави, якої вже не ставив Курбас. Недовго вона потім залишалася в колишнім Березолі. Замітаючи наступом русифікації плідні досягнення “Березоля”, її перевели 1936 р. (разом з А. Бучмою) до Київського театру імени Франка. Там вона й перебувала протягом останніх п’ятдесятьох років, де й зіграла понад 60 ролей. З періоду до 1941 р. на думку автора цих рядків три її ролі залишили найсильніше враження, всі з абсолютно різного репертуару. Ними були: Королева Єлисавета в *Дон Карльосі* Шіллера, Софія в *Останніх* М. Горького та Анна в *Украденому щасті* І. Франка.

Трагедія *Дон Карльос* на сцені Театру імени Франка з’явилася 1936 р. Її ставив Гнат Юра, а сценографом був Анатолій Петрицький. Похмуру обстановку (їй дуже допоміг останній), де зіткнулися сили тиранів та інквізиції з волелюбними поглядами, режисер задумав, як відгомін громадянської війни в Іспанії, де зіткнулися сили генерала Франко з комуністами. Але насправді вистава стала відгомонам страшного тероризму сталінської “єшовщини” і тому незабаром її усунули з репертуару.

У виставі Наталя Ужвій грала ролю королеви Єлисавети Валуа. Саме її стосунки з принцем Карльосом визначають у сюжеті духову і психологічну лінію трагедії, а навколо них йде боротьба за політичні ідеї. Актрисі вдалося передати велич і трагізм образу Єлисавети. Наталя Ужвій не дуже підкреслювала вельможність королеви, а радше намагалася бути звичайною доброю людиною, що обстоювала справедливість і моральність, як дружина короля, як мати. Її безпосередність найбільше пробивалася саме в сценах з Карльосом. Тут набувала величної сили фінальна сцена, де Карльос в одязі ченця проникає до кімнати Єлисавети, щоб оповісти про свої шляхетні пляни. То була сцена зворушливої дружби, гіркого душевного страждання та високих моральних зобов’язань. Дуже вдячну, проте й дуже складну ролю було досконало подолано...

За рік (1938) акторка зіграла ролю Софії в *Останніх* Горького (режисер Кость Кошевський). Відтворюючи образ безвольної Софії, дружини нікчемного царського поліцмайстра Коломийцева, Наталя Ужвій розмовляла тихо, ходила розмірено, дивилася на все покірним поглядом. Відчувалося в усьому безмежна туга жінки, що змушена жити з підлим чоловіком, якого вона не поважає, але й мовчки зневажає. До цього ще додається невимовне горе матері, що бачить, які нещасливі та невдачливі її діти. Вона дасягла кульмінації в своїй поведінці, коли, вкрай змучена своїм становищем,

падала перед дітьми навколішки й просила в них пробачення за те, що породила їх від негідного, аморального батька. В цей момент ставало прикро за матір, жінку та, взагалі, за людину, що не зуміла перебороти обставин свого життя. Правдоподібно, режисер вистави мав на думці в цій ролі показати, що бездіяльна жалість нічого не може змінити в житті, а це досконало доносила Ужвій до глядача.

Украдене щастя Франка театр поставив 1940 р. Виставу здійснено у винятковому складі, коли говорити про акторський склад головного "трикутника" (Микола — Бучма, Анна — Наталя Ужвій, Михайло — В. Добровольський). Пізніше виставу навіть екранізовано. Проте, в такому винятковому ансамблі Анна-Ужвій виявилася найменш успішним кутом головного "трикутника". Не можна забути виняткової майстерності акторки, коли на запитання чоловіка Миколи, чи любить його, вона тричі відповідала "ні". Перше "ні" вона впевнено відповідала, не дивлячися на Миколу; друге — дивлячися йому просто в очі, якимсь м'яким тоном, ніби вибачалася, що не може його любити, а третє відповідала, відводячи погляд від Миколи вже на різкій голосовій інтонації.

Не тільки три відповіді "ні". Можна було ще говорити про її "роздвоєну" поведінку в сцені арешту Миколи. Байдужим голосом вона ще потішає чоловіка, але в спрямуванні кудись її очей відчувається, що вона вже горнеться до іншого. Проте, навіть за такої високої майстерності, сказати універсальної, її мова контрастувала з мовою, типовою для українського Прикарпаття, й скоріше пасувала до мови героїнь Карпенка-Карого, а в порівнянні до мови її партнера Бучми контраст ставав ще разючішим.

Багато ролей зіграла Наталя Ужвій в Театрі імени Франка. Майже в усіх драмах Корнійчука. В кількох драмах О. Левади, О. Львенка, М. Зарудного. Дійшла аж до О. Коломийця. Успішно виступала в драмах О. Островського (*Остання жертва* і *Без провини вини*), А. Чехова (*Вишневий сад*), Шекспіра (*Багато галасу даремно*). Відтворила знаменито мотив материнства в заголовній ролі драми італійського драматурга Едуардо де Філіппо (*Філумена Мартурано*) чи в драмі грецького драматурга А. Парніса (роля Ламбринії Кіріякулі в *Острові Афродіти*). Потрапили до її репертуару й Д. Гов та А. Д'Юссо (Аліса в *Глибоких коріннях*) та Дж. Лондона (Маргеріт в *Крадїжці*).

Одна роля не потрапила до джерел видрукованого репертуару Наталі Ужвій. Це роля Оксани Лугової в трагедії письменника-дисидента Миколи Руденка *На дні морському*, яка згідно з критикою "перекреслювала історичні завойовання нашого народу в роки п'ятирічок та Великої Вітчизняної Війни".⁸ Актриса в цій ролі показала трагедію роздвоєності людини, що живе в умовах

радянської дійсності. Її героїня, голова колгоспу та партизан в часи війни Оксана Лугова, ідеальний член партії, що захищаючи своє партійне вислугування, не вагається йти на злочин й застрелити свого власного сина за короткочасне перебування в німецького окупанта. Честь перед партією врятовано, але душевна трагедія лишається.

Наталя Ужвій співпрацювала також і в кіномистецтві, грала в німих і звукових фільмах і виступала в телефільмах. Серед тих ролей були й горда українська дівчина Марина (німий фільм *Тарас Трясило*), і господиня дому розпусти Настасія (*Прометей*), і відважна патріотка-партизанка Олена Костюк (*Райдуга*), і трагічна в своїй долі сестра Тараса Шевченка Ярина (*Тарас Шевченко*), і сподвижниця Богдана Хмельницького Варвара (*Богдан Хмельницький*), солдатка Євдокія Козлова (*Виборгська сторона*), мати російського поета Сергія Єсеніна (*Співай пісню, поете*) — останні дві російською мовою. З них фільм *Райдуга* високо оцінили майстри світового кіномистецтва, і йому присуджено премію американської кіноакадемії "Оскар".

В особі Наталі Ужвій відійшла велика українська актриса 20 ст. Актриса великої майстерності. Але чи була вона принциповою в своїх мистецьких ідеалах, як людина? Буває, що мистець протягом свого життя може з часом переконатися, що помилявся. І тоді він шукає інших шляхів або захищає, не зважаючи на обставини, своє попереднє. Цього не мала в собі Наталя Ужвій. Вона мала дві неодмінні риси — слізливість та хамелеонство. Вона могла зі слюзами на очах кинутися на груди Курбасові й запевняти його, що без нього не буде театру, а кілька днів пізніше теж зі "сльозами радощів" на очах і з новою фарбою хамелеона запевняти партійних діячів, що він (Курбас) сконував акторський хист і паралізував її творчу ініціативу. І так протягом всього життя. Сказавши добре слово про Курбаса, вона відразу поспішала змінити свою думку... Вона, як її Софія в *Останніх* Горького, стала навколішки перед дітьми (чи пак перед керівниками партії) і просила милостивого пробачення, що співпрацювала з "ворогом" Курбасом... Російський письменник Юрій Олеша устами свого героя Кавалерова з роману *Заздрість* говорить, що "в радянській дійсності шляхи до слави зачинено шлягбавмами". Приходить на думку одне порівняння. Були в "Березолі" дві талановиті провідні акторки — Валентина Чистякова та Наталя Ужвій. Після усунення Курбаса обидві зупинилися перед шлягбавмом. Перша "зігнулася" й примеркла. Наталя Ужвій не тільки "зігнулася", вона "зламалася" й "перефарбувалася".

Залишилися лише в ній Оксана Лугова з драми Руденка *На дні морському*, не в фахові, а в спільній ментальності вірного партійного службовця.

-
1. Р. Бернацька, Н. М. Ужвій, (Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1958), стор. 6-7.
 2. М. Терещенко, *Крізь лет часу*, (Київ: Мистецтво, 1974) стор. 45.
 3. Ю. Смолич, *Про театр*, (Київ, Мистецтво, 1977), стор. 80.
 4. П. Рулін, *На шляхах революційного театру*, (Київ: Мистецтво, 1972), стор. 136.
 5. Й. Кисельов, *Поетеса української сцени*, (Київ: Мистецтво, 1978), стор. 44.
 6. М. Куліш, *Твори*, (Нью-Йорк: УВАН, 1955), стор. 186.
 7. Н. Кузякіна, *П'єси Миколи Куліша*, (Київ: Радянський письменник, 1970), стор. 434.
 8. Й. Кисельов, *Поетеса української сцени*, (Київ: Мистецтво, 1978), стор. 69.

...МРІЯ ОГОЛОШЕНА...

ВАСИЛЬ ЛИПКІВСЬКИЙ, МИТРОПОЛИТ УАПЦ

І. Коровицький

Його постать увійшла в історію його церкви та народу. Осамітнений, витривав він у безнадійності до самої своєї мученицької смерті. Як реформатор він зрушив міцні підвалини чужої, панівної у його країні, церкви, став прапором визвольного церковного руху, символом, для одних — чорним, для інших осяяним. Змагання за цей символ не припинилося й після того, як минуло понад півстоліття від часу, коли митрополит Василь Липківський, у добу вирішальних подій, намагався викарбувати духову окремішність свого народу. Пробуджену до його діяльності увагу позначили спорудженням йому пам'ятника в далекій Америці, у церковному осередку Банд Бруку в Нью-Джерзі, та опублікуванням його творів, між ними: *Історію Української Православної Церкви* (два видання), *Проповіді на неділі і свята; Слово Христове до Українського Народу та Листи, 1933-1937*. Знищений, і забутий удома, митрополит ожив у країнах вільного світу.

Такою ж дивною була доля його предка. В багатодітній родині на Галичині — нестачі, голодування. Прохарчувати усіх була несила й одного дня двоє найменших зникли. Була повинь, розлилася ріка й чомусь хлопчик зі своїм, ще меншим братиком опинилися у човнику на ріці. Течія понесла й криків переляканих дітей ніхто не почув. Прибило їх до берега у східній, "російській" Україні. Не загинули, старший виявився кмітливий, мав гарний голос і доля сприяла їм врости в інші обставини.

Нашадок цього хлопчика, Василь, здібний учень духовної семінарії, здобувши середню освіту, став студентом славної Київської духовної академії, що в ній осягнув звання кандидата богослов'я. Академікові стелився спокусливий шлях у найбільшій Православній Церкві, що ним пішли видатні київські ієрархи 17 і пізніших сторіч. Проте, навколо була ще незрушена стихія не Росії, а Руси, що її вже називали Україною. Були таємні гуртки у семінаріях, був *Кобзар Шевченка* — про нього Василь буде пізніше згадувати в проповідях. А між викладачами Академії були й знані науковці, автори ґрунтовних праць з історії церкви; їхні досліді, з'явилися в науковому журналі *Труды Киевской духовной академии* часто торкалися історії "Западно-русской" церкви та стверджували відмінність

"малоросійського" духовенства. Знання зміцнило винесене з дому і семінарії відчуження, що його церква не російська, а окрема, своя, "рідна". Окреслення "рідна" постійно буде повторюватися й наголошуватися в його пізніших писаннях і усних виступах.

Освічений, допитливий душпастир, якби нічого не змінилося, перебував би в постійному забарному конфлікті з церковною зверхністю, надсилав би статті до закордонних журналів, проповідував би про любов до свого ближнього й закінчив би життя в малій занепалій парафії. Але надійшов 1905 рік, передвісник вже близької великої революції. Стримано поступ малої революції 1905 р., а о. Василя за виявлене тоді "українство" позбавили становища директора церковно-вчительської школи. Наступні роки, понад десять років на становищі священика на Солом'янці в Києві, непомітні назовні. Але внутрішньо це були роки роздумувань, читання, писання, осягання до недалекого 1917 р. Цей жаданий рік все таки прийшов несподівано. Не вистачило часу на виховання здійснювачів його широких плянів. Солом'янка та Київ виявилися завузькі, а охопити належало весь світ церков, — не тільки Москву та Київ, але й Рим і Царгород. Довелося у найнесприятливіших умовах здійснювати накопичене в роки мовчання й роздумування. Досвід п'ятдесятилітнього мужа промовив, що надійшла пора, коли не вільно похитнутися. Тож о. Липківський негайно почав скликати церковні з'їзди та наради, пояснював, переконував, закликав. Випробовував усі можливості відновити свою окрему церкву, від льяольних дореволюційних. Він продовжував свою діяльність і по упадку державности, перенісши державність на церкву, оголосивши її самостійність та очоливши її в сані митрополита.

Не вияснено участь майбутнього митрополита в підготові оповішеного 1 січня 1919 р. акту автокефалії. Напевно він порозумівався з тодішнім міністром віросповідань Олександром Лотоцьким; за це промовляє його короткотривалий, перерваний воєнними подіями інтерес у здійснюванні цього акту. 5 травня наступного 1920 р., коли Київ опинився під радянською владою, Церковна Рада ще раз схвалила — вже без участі урядових чинників — автокефалію церкви. До протоколу історичного засідання Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦРада) увійшли такі вислови з виступів протоієрея Липківського: "Моє глибоке переконання: щоб відродити нашу Церкву, щоб вдихнути в неї душу живу, ми мусимо вискочити з-під московської церковної влади".

Актом 1920 р. завершено болючі прямування прихильників самостійности церкви, переборено страх перед розривом зі звичним церковним устроєм, з церковною юрисдикцією, з усім, що за понад дві сотні років вкорінилося в свідомість вірних. Не всі змогли відважитися на такий крок, і це виявилось у 1921 р., коли дехто залишив засідання Собору новоутворюваної церкви. Величезна ж

більшість членів Собору з захопленням сприйняла церковну самостійність. Вони знали про прихильне ставлення народу до діяльності українських церковників, бачили представників далеких парафій, що сотнями прямували до Києва, щоб отримати своїх душпастирів. Здобути свщеників можна було лише після того, як їх висвятили свої єпископи, яких, одначе, не було. Що до чужих єпископів, "українська церква не може вважати тих єпископів, що знаходяться в підлеглості Московському патріархові, своїми духовними пастирями" й тому "оголошує автокефалію Української Православної Церкви й повну незалежність її від московської ієрархії, а також її всенародню соборноправність" (митрополит В. Липківський, *Історія Української Православної Церкви* (стор. 25). Митрополит у цьому творі не раз повторює про значення Собору, як "найвищого хазяїна своєї Церкви", який утворив народну ієрархію, затвердив автокефалію церкви, її відокремлення від держави, рідну мову, соборноправність й інші основні засади церковного життя, "ствердив новий лад в ній, накреслив дальші шляхи її життя".

Широке розуміння автокефалії з роками ще поширилося, і Митрополит твердив, що не тільки Московський патріарх, але й інші патріархи не можуть обмежувати віднайдену церковну свободу. В листі від 7 вересня 1933 р. він сповіщає, що, якщо народ "сам визнав себе найбільшим зверхником в своїй Церкві, то всяка канонічна зачіпка за Царгородського чи іншого патріарха йому вже не потрібна". "Церковно-визвольний" рух в розумінні митрополита став канонічним зверхником церкви, тож єднатися з патріархами він може лише в розумінні братерства, аж ніяк не зверхництва.

У проповідях (як на день Св. Миколая) він не забув повторювати, що "загибельність для церковного життя — підлеглість чужій церковній владі". Митрополит закликає слухати тільки Христа, бо ні папа, ні східні патріархи не побажають відмовитися від "свого ієрархізму". Тому "їхнє визнання чи невизнання тако ж саме має вагу, як невизнання Христа зі сторони колишніх жидівських первосвящеників" (Проповідь на неділю 29). В листах він дивується (лист від 8 липня 1935 р.), чому заокеанська Православна Церква називає себе Греко-Православною, бо ж інші називаються Болгарська чи Сербська: "наша Православна Церква є автокефальна, ні від греків, ні від Риму незалежна, чому ж їй себе чіпляти до греків?" Церква, актом "самосв'ятства", створила захист від злиття з російськими церквами ("тихонівщиною", "обновленщиною" і "всякими іншими"). Тепер вона не може ні з ким злитися і "мусить іти власною дорогою, може найбільш трудною, але й найбільш гідною".

Автокефалія відразу себе виявила устроєвими змінами, найважливішою між якими була "соборноправність", себто керування церквою не єпископатом, а соборами, церковними радами та інституціями, що складаються з рівноправних членів, де голос єпис-

копа має таку саму вагу, як і голос члена-мирянина. Сообор 1921 р. вважав, що такий устрій відповідає "духові Православної Церковної віри". Інакшого шляху немає: "...автокефалія єсть наше повітря і наша вода, без яких ми жити не можемо".

Одначе, здобування автокефалії не стало чуттєвим поштовхом для сотень тисяч вірних. Найправильнішим для них гаслом було "рідна мова", впровадження живої мови в богослужби. Це поєднувалося зі щораз глибшим національним усвідомленням мас і вважалося, прихильниками і недругами, маніфестуванням націоналізму. Митрополит Липківський ще будучи священником добачив в чужій вимові церковнослов'янських богослужбових текстів вияв підлеглості чужій церкві. Змагаючися за українську мову в церкві, він твердив, що потрібно припинити вживання малозрозумілої мови (її в Східній Україні знали тоді з російською вимовою). Для нього "рідна мова — шлях до Бога" й тільки вона дасть "розуміння слова Божого, Його святого голосу". Про це постійно пригадували діячі УАПЦ. Так, у провідній статті "До ідеології УАПЦ" (*Церква і життя*, 1928, 1) архієпископ К. Кротевич нагадує, що за рідну мову "стояли св. апостоли, стояли такі реформатори, як Лютер, стояли рівноапостольні Кирило і Мефодій". Напевно сам митрополит написав "Звернення" (1920 р.) до читачів у "Чині (...) літургії", де сповіщається, що "Українська людність (...) зрозуміла який великий духовний скарб для неї є рідна мова і тому вона рішуче стала вимагати користування з цієї невичерпної скарбниці не тільки в звичайних зносинах, але і в школах, в державних установах і, останніми часами в Службах Божих". За його спонукою ВПЦРада подбала про переклади богослужбових книг, вважаючи, як у згаданому "Зверненні", що "ця праця буде і найсвятішим даром Господеві Богові і дасть українській православній людності більшу, ніж при мертвих церковнослов'янських відправах, можливість молитовного єднання з Господом Богом".

Пильним перекладачем і рушієм перекладництва був митрополит, хоч і немає задовільних подробиць про цю ділянку його діяльності. З коротких згадок у його власних писаннях та на підставі великого числа його перекладів, можна припускати, що ще перед Першою світовою війною він займався перекладами з грецької мови, звіряючи їх з уживаними у церкві церковнослов'янськими текстами.

ВПЦРада вже в перші роки діяльності видрукувала *Часословець*, *Требник*, *Молитовник*. Про інші початкові, опубліковані й неопубліковані праці Ради дійшли лише вістки або окремі недатовані пошкоджені примірники *Молебника*, *Панахидника*, *Апостола*. Всі ці переклади переписували спочатку на друкарській машинці, а коли влада почала ці машинки відбирати, ручно. Попит на переклади був настільки великий, що ВПЦРада прохала всіх, хто

"бажас відродження рідної церкви", подавати й свої переклади, "які у кого є". Переклади дійсно, знаходилися; над ними працювали й по глухих парафіях і на них, навіть не порозумівшись з Радою, відправляли богослужби. Такі переклади загинули, разом з перекладачами, і лише про деякі є непевні вістки.

Рада використовувала й давні переклади та видання й напевно могла роздобути рідкісні примірники проповідей протоієрея Василя Гречулевича (два видання, 1849 і 1856 років) чи о. Бабченка з 1863 р. Тяжче було роздобути знані на Західній Україні переклади *Священного Писання* Куліша—Пулюя—Нечуя-Левицького, що виходили в Відні, Львові й Берліні в 1870, 1871, 1887, 1893, 1904, 1920 роках. Так півстоліття не міг побачити світу переклад *Євангелія* та *Діянь* Пилипа Морачевського. Але був доступний відновлений текст цього давнього перекладу, що виходив окремими євангеліями паралельно церковнослов'янською та українською мовами в 1906, 1907, 1908, 1911 роках. Своєчасним виявилось видання (різного формату) *Нового Заповіту* і *Євангелія*, про що подбала в Херсоні "Українська книгарня", хоч, через непорядкований транспорт і хаос в країні, й це видання не було належно використане. Широко розходився виданий у 1917 (наклад 75 тис.) і 1918 роках *Молитовник*, що його склав ще в 1907 р. активний пізніше діяч УАПЦ о. Андрій Гарашенко. Поза Києвом у різних містах також діяли окремі перекладачі або й гурти. Так, уже від 1917 р. провадилася праця в Кам'янці, де надруковано або перевидано *Молитовник*, *Біблійну історію*, *Книгу Діянь*, *Часословець*, *Тайну Шлюбу*, *Літургію*. У 1918 р. викладачі середніх шкіл Полтави приспішено переклали Літургію, як свідчить М. Садиленко ("Перша українська парафія в Полтаві", *Наша культура*, червень, 1952) і за їхнім текстом там відправлено перші українські Служби. Дрібні видання, між ними *Молитовника* (у перекладницькій співпраці архієпископа Олексія Дородниціна) з'явилися також у 1917-1920 роках у Катеринославі й інших містах.

Найпильнішим завданням було дати парафіям текст Літургії, що його ухвалила вживати Перекладова Секція Церковної Ради 5 квітня 1920 р., за великою участю тоді протоієрея Василя. Між кількома перевиданнями цього *Чину Божественної Літургії Святого Отця нашого Івана Золотоустого* найзнаніше опубліковане 1922 р. в Рівному на Волині. Це видання не було використане в Східній Україні, бо Західня Волинь тоді вже була відділена від Східньої пильно стереженим кордоном.

По кількох роках, в зв'язку з переслідуваннями, скоротилося число парафій, і публікації ВПЦРади не розходилися, додаючи Раді турбот про їхнє збереження; їхнє розповсюдження сповільнилося також через повне зубожіння населення України.

Менший відгук викликали спроби ввести в богослужби своє

власне оформлення, чи то цілком новими обрядами, чи відновленням давніх. Одначе, впроваджуючи зміни, звертали увагу, за твердженням митрополита, на збереження, "цілком православного" богослужбового чину. Найпомітнішим і найсуперечливішим з цих нововведень була, звичайно, жива богослужбова мова. Натомість у суперечках не звернули уваги на вільні переклади деяких текстів; так невідомий перекладач подав віршами іромоси. Також новим було виголошування таємних євхаристичних молитов; пропущено калася єктенія за оголошених; у деяких частинах літургії священник звертався до народу, чого не було в російській церкві. Були намагання створити нові служби й митрополит сам склав три молебні, з них один про єднання церков. Він також скомпонував службу на "Другу Покрову" (коли згадувалося утворення УАПЦ), а Володимир Чехівський склав дві, цілком нового типу "проповідницькі відправи", що над ними (окрім загального упорядкування Богослужб) працював також архієпископ Іосиф Оксіюк, скомпонувавши відправи "Визволення" і "Слово Хресне" (журнал *Церква і життя*, 1928, 1). Були пляни молитовного згадування визначних національних подій, одначе, цього не довелося здійснити, крім згадування Шевченка в березні. Священик Юрій Красицький оформлював окремий вид богослужб "Художні відправи", пристосовані до звеличування великих свят, для чого складалися спеціальні співи та проповіді. Оздоблювання храмів квітами, урочисті облачення, встановлювання печери, вертепу, дійсного розміру хреста на Воздвиження, подорож волхвів, освітлення — все це, без порушення самих служб, викликало зацікавлення не тільки мешканців Києва, але поширилося й поза місто, в провінційні парафії. Прихильники Тихонівської церкви спочатку засуджували такі "театральні" новини, та пізніше почали й самі їх впроваджувати в своїх храмах.

Намічено також і зміни церковних облачень впровадженням легших риз "уніятського гатунку, що лягають щільніше на плечах", а не "московського, що стоять хомутом". Так само критично висловлювався митрополит про суворі приписи посту й деяких церковних служб. Такі вимоги, виконання яких, за його поясненням, стосувалися до монахів-пустельників; простим вірним здавалося майже неможливим. Проте, митрополит був певен, що прийде час, коли церква дещо з цих приписів злагіднить, "бо краще вже створити клегші закони, щоб усі їх виконували, ніж трудні і суворі, що їх майже ніхто не дотримує". Російська церква, — пояснював він, — нищила давнє богослужбове обличчя української церкви й тому старовинні обряди тепер незнані на Східній Україні; у кращих обставинах була уніятська церква на Галичині, де затрималася давнина. Тож митрополит бажав, щоб "в Галичині взяли за цю справу й сумлінно й, незалежно від католицьких тенденцій, склали старовинний український обряд, напиви, й на цім ґрунті можна було б

уже будувати й сучасний український обряд" (лист від 13 грудня 1933 р.).

Коротке існування УАПЦ не дозволило здійснити реформістські прямування проводу церкви. У саме богослуження введено лише дрібні зміни, в яких "жива церковна творчість".

Зміни в деяких церковних чинах викликали поважні застереження інших церковних ієрархій, а зміни в чині єпископської хіротонії спричинили обурення Тихонівської церкви. В виступах проти УАПЦ найчастіше в найгострішій формі критикували "самосвятство", себто порушення способу висвячування єпископів, а оборони цього порушення присвячено багато праць і усних виступів богословів УАПЦ. Так ідеолог УАПЦ Чехівський, виступаючи на Соборі 1921 р., вказав на апостольські часи, коли висвячування єпископів відбувалося покладанням рук пресвітерів, що втрималося ще деякий час в Александрійській і Римській церквах. У *Історії Української Православної Церкви* митрополит Липківський робить висновок з доповіді Чехівського про те, що благодать не тільки в єпископах, але й у всій церкві, включно з громадою вірних. Церква може покласти на обранця руки й так звести на нього благодать Св. Духа. Тож, переконаний у своїй рації, Собор вирішив висвячення (хіротонію) перших єпископів відбуту, наслідуючи обряди первісної церкви, покладанням рук усіх присутніх на Соборі. Миряни клали руки на плечі дияконів, диякони на священників, а ті на висвячуваних єпископів. Одначе, Собор ухвалив, що наступні хіротонії слід виконувати за традиційним чином. "Не захотіли прийти єпископи, священники, — ствердив у проповіді митрополит Василь, мавши на гадці провід Тихонівської церкви, — але народ наш у Церкві, — в гостях у Христа і за Його видимою присутністю і благословенням, обрав собі своїх єпископів, і вечеря Господня продовжувалася".

В Західній Європі в численних статтях обґрунтовував погляди УАПЦ на хіротонію єпископів Євген Бачинський (Швайцарія), а на Західній Волині — Арсен Річинський, що за його участю або й авторством вийшла в 1926 р. у Володимирі широко поширювана брошура *Походження єпископату в зв'язку з питанням про благодатність ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви*. Покликаючися на каноністів, а між ними на московського митрополита Філарета, ця брошура доводить, що ієрархія УАПЦ "має всі ознаки ієрархії Христової Церкви Вселенської". Між цими ознаками є наступництво від апостолів, бо ті пресвітери, що рукополагали єпископів, мали законне рукоположення за наступництвом від апостолів. З того випливає, що "рукоположення її перших єпископів, а значить і всіх послідувачих, було вповні канонічне (...) і церковно правне".

Діячі УАПЦ найбільше уваги присвятили саме обороні канонічності свого єпископату, почавши від студії єпископа Вінницького

Іоана Теодоровича "Благодатність єрархії У. А. П. Ц." (1922) й кінчивши статтями, опублікованими у 1927-1978 рр. (журнал *Церква і життя*), між ними "Основа визволення Церкви від князівства тьми віку цього" Володимира Чехівського й "Настановлення єпископів та іншого духівництва на церковні посади в християнській церкві" Василя Юхимовича.

Інші — не богословські — міркування про новопосталу ієрархію постійно підкреслюють потребу мати своїх єпископів, щоб позбутися довгої підлеглості Російській церкві. З жалем і обуренням повторювано, як ієрархи-росіяни рішуче відмовлялися висвятити кандидатів, що їх рекомендували з Києва українські церковні кола. А ті ієрархи, що намагалися піти назустріч, змушувані російським церковним проводом, відмовлялися від дальшої співпраці з "автокефалістами". Інші єпископи-українці, зв'язані присягами, вважали неможливим діяти без згоди свого зверхника, Московського патріярха. Отримати ж поміч від закордонних православних церков через пильно стережені кордони виявилось неможливим.

З поглядом на висвячення єпископів збігалось оцінювання таїнств, що їм, за повчанням митрополита Липківського, належить надати зміст і наснажити їх живою вірою. В проповіді на Водохрищі він не погоджується з ученням про те, що головне в таїнстві — матерія та форма, себто довершування чину, а воля, свідомість та побожність того, над ким цей чин виконується, другорядні. З відмовою від формальности, "таїнства повинні стати знову всецерковними подіями, в яких найбільше виявилась би повнота церковного життя". Звідси виникає бажання надати іншого вияву деяким таїнствам. Так митрополит вважає, що особиста сповідь вже мало дає для молитовного надхнення. Він указує на звичай стародавньої церкви, коли християни прохали прощення в громади й пропонує, наслідуючи цей приклад повернути спочатку загальну сповідь як переходовий ступень. Далі мала б відновитися така "близькість і чистота почувань між братерством, яка б дала змогу знов, як в часи апостолів, сповідати гріхи один перед одним" (Проповідь про сповідь). Подібно повчає він про моління в храмі, де належить відшукати те, що, згубивши свою глибинність, стало "змертвою спадщиною минулих часів". Проте, є ще "ліки, є засоби заспокоєння, є тихі куточки найбільш дійсні й випробувані (...), це є молитва" (Проповідь про молитву). У проповідях митрополит часто дораджував наснажити почуванням й відчутти зміст церковних чинів та остерігав перед порушенням догматів й таїнств, зокрема священослуження. Таке порушення відбулося в протестантських церквах, а в католицькій церкві (винятково) бельгійський теолог о. Едвард Шілльбекс твердив у 1970-1980-их роках, що тайну Євхаристії, в потребі, може виконувати й світська особа.

Наснажені словом архиєпископа, вірні дійсно змінювали часто

своє попереднє ставлення до богослужб і лишилися вірними своєму вчителєві до й після його мученицької смерти.

Захоплено сприймали вони співання й виголошування молитов усіма присутніми в храмі, поділяючи пояснення митрополита Липківського про всенародний спів як ідеал православного богослуження. Здійснюючи цей ідеал, УАПЦ зробила поважний внесок у церковний — не тільки православний — спів. Активний діяч тієї церкви композитор Микола Леонтович komponував богослужбові співи, аранжував колядки й канти; близьким до УАПЦ був й о. Кирило Стеценко (написаши літургії, панахиду, канти) та інші композитори й диригенти (Д. Козицький, Я. Степовий, Гончаров). Тільки переслідування припинили широкий, новаторський, проте в рамках православ'я, рух.

Давнє відкинули; країною швидко ширилася нова рідна церква. Несподіваним було захоплення церковними справами частиною київської інтелігенції, яка досі трималася осторонь від церкви. Особи найрізніших професій (науковці, вчителі, кооператори, військові, дяки, залізничники) з'являлися до ВЦПРади, зголошуючи бажання стати священнослужителями. Між ними було багато колишніх семінаристів. Після перевірки й приспішеної підготовки більшість з них визнавали відповідними кандидатами, й уже в перші місяці після Собору в самому Києві (висвяти відбувалися й в інших містах) отримало висвячення біля 200 осіб. Днів на висвячування не вистачало, тож, наслідуючи давній звичай з часів архієпископа Лазаря Барановича, (17 ст.), за однієї Служби рукополагали по кілька осіб. Висвяти відбувалися в присутності численних вірних, що приходили з сіл почути відправи живою мовою та поглянути на своїх архієреїв.

Митрополит Липківський записав: "Це було щось стихійне, це було щось подібне до перших днів після шестя Святого Духа на Церкву Христову". Одна з тогочасних мироносиць Марія Федорко ствердила: "То віра селян, як колись рибаків, набрала могутньої сили". Розквіт церкви (число парафій в перші роки перейшло 1500) був пов'язаний не тільки з рухливістю єпископів, які постійно відвідували сільські громади; діяв авторитет митрополита "Липківської" церкви. Він сам за п'ять років свого короткого служіння відвідав біля 500 парафій, і було б більше, якщо б не заборони.

Непорозуміння почалися відразу, в перші ж роки найбільших успіхів церкви. Вже тоді з'являлося відчуття, що не так здійснюється виплекане в думках. Митрополит пригадує, як на самому початку відродження церкви, в 1917 р., "в церковних зібраннях [...] духовництво, як і мирянство, поділилось не по національності, а по ідеології на консервативне й прогресивне" (*Історія Української Православної Церкви*, стор. 8). Більшість вірних бажали далі бути членами нічим не порушеної церкви. Раптові зміни, ламання звич-

ного укладу та суперечки в середині церкви створювали сумніви в її спасенності. Висловив це консерватор В'ячеслав Липинський: "...я до сучасної Автокефальної Православної Церкви на Україні ставлюся критично тому, що вона дитина революції, а не контрреволюції" (лист до о. М. Горникевича, 1926 р.).

Найвиразніше це виявилось у ставленні традиціоналістів до живої мови богослужб. Якщо народна мова проповідей сприймалася як нормальне явище, у відправах вона була незвична, багатьом здавалася зневагою Бога. У 9 сторіччя в таке саме становище потрапили проповідники християнства слов'янськими мовами Кирило та Methodій, що їх обвинувачували в порушенні привілеїв освячених трьох мов — грецької, латинської та гебрійської. В 20 сторіччя на церковнослов'янську дивилися як на священну мову церкви. Її гаряче боронило духовенство. В Україні тоді було біля 8 тис. священників; лише малий відсоток серед них приєднався до нової церкви (майже ніхто), а "проти рідної мови в Церкві завзято виступали навіть священники — щирі українці" (*Історія Української Православної Церкви*, стор. 26). Митрополит згадує про побожного, поважного віку священника, що був приєднався до УАПЦ, але просив дозволу відправляти церковнослов'янською мовою. Йому відмовили, й він відійшов від церкви. Священники були готові визнати автокефалію і соборноправність, "але ніяк хо[тіли] перейти на рідну мову в Церкві". У проповіді на Зелені Свята, з болем у серці, Митрополит змушений був ствердити, що більшість вірних тримається слов'янської мови. "Ми хочемо молитися слов'янською мовою, як наші батьки та діди", — твердили вони. В *Історії Української Православної Церкви* він записав, що, — за народним переконанням, — "лише молитва слов'янською мовою приємна Богові" та що до українських парафій пристає в більшості молодь і бідніші, "демократичніші" селяни (стор. 55). Особливо пильнували давнього жінки, і "бабка на десяте село йде, щоб відправити панахиду [...] або молебень слов'янською мовою; їй здається, що панахида або молебень українською мовою не так дійде до Бога".

Діячі УАПЦ не зважали, що традиційна церковна відправа все таки була доступна розумінню тих, що молилися, та що не цілком зрозуміле притягало молільників відчуженням таємничості.

Непевною показала себе і соборноправність, що також мала бути основою церковного устрою. Привернення голосу мирян у церковних справах, себто нав'язання до давніх братств, викликавши захоплення деяких, відштовхнуло багатьох. Візія оновленої, преображеної церквою нації затьмарювалася в співпраці навіть з тими, що перші відгукнулися і повинні були бути зразком докорінних змін. Перша і тяжка рана відкрилася в вищому керівному органі, в ВПЦРаді; про голову Ради митрополит часто згадує в *Історії*

Української Православної Церкви, про його авантюрицтво й шкідництво. У Раді побоювалися, що нові єпископи побажають мати впливи давніх; ця гадка була "якась хороблива і аж ніяких підстав для себе не мала". На малих зборах ВПЦРади, у березні 1928 р., митрополит М. Борецький говорив про тяжке становище служителів церкви, що не тільки голодують, але й "найбільш загнані і забиті так званим "правом соборноправности", яке, в уявленнях людських, із дорогоцінного дару Христового злі елементи нашої Церкви перетворили в безмежну сваволю". Замість відданих, яким Митрополит не втомлювався пояснювати, що єпископ — слуга громади, бо саме в громаді справжня скарбниця Господньої благодати, на поверхню випливали честолюбці, що знаходили підтримку атеїстичної влади. Агентам влади виявився визначний церковний діяч, що "провадив свою чорну працю", а одного з єпископів в *Історії Української Православної Церкви* окреслено "людиною без чести й совісти" (стор. 113). Це були винятки, однак, митрополит скорботно згадує про "юдине предательство", коли "страшно навіть слово сказати, бо, як тим вихром, його підхоплюють, закрутять ним з різним сміттям і понесуть на продаж".

Прихильників традицій відштовхували глибокі зміни в церковному, звичному, освяченому століттями, устрої. Але Собор 1921 р. ухвалив, що "шлюбний стан не може бути перешкодою до набуття всіх ступнів духовного сану, до єпископського включно" та що одруження й розрив шлюбів священнослужителів підлягають загальним законам. Такі реформи використовували в боротьбі проти УАПЦ, й твердження, що "Липківська" церква не православна, знаходили відгук.

Спотворений був і образ митрополита, затаврованого як експлуататора, ворога пролетаріату, петлюрівця. Мільйони розагитованих солдатів і зденаціоналізованої молоді читали такі обвинувачення та висміювання митрополита та його церкви в летючках, газетах, афішах. Брошури масового атеїстичного руху "Спілки безвірників України" виходили великими накладками й широко розповсюджувалися. Перед афішами, що зображували генерала, поміщика та священника, що їх червоноармієць протсромлював багнетом, купчилися розвеселені глядачі. Мотиви церковних співів пристосовували до богозневажувальних віршиків, що легко засвоювалися.

Позбавлений доступу до преси, митрополит був беззахисний. Оборона відбувалася усно та малопоширеними вбогими церковними виданнями, що доходили до тих, які й так горнулися до церкви. Тож пояснювання доконаних змін, запевнювання, що його церква — це церква трудового народу, не доходили до тих, хто засвоював спотворений образ тієї церкви. Пізніше, в *Історії Української Православної Церкви* митрополит передав погляд атеїстів на церкву, яка, за їхнім переконанням "виростає в міцну і для влади

небезпечну гору: вона проголосила себе «автокефальною», незалежною від Московського церковного уряду, а незалежність церковна криє в собі й думку про незалежність державну».

Постійно, а особливо в перші роки, УАПЦ гостро відчувала нестачу священнослужителів. "Старорежимні" священники не прилучилися, і церква мусіла приймати тих, хто тільки мав бажання, а короткострокові курси чи приватна підготовка давали лише поверхове знання. Під час переслідувань вони часто складали заяви, як і члени інших церков, про зречення сану, звичайно "ганебні й безсоромні". Митрополит намагався зрозуміти такі вчинки, викликані голодуванням, безправ'ям, страхом за родину, проте, декого гостро засуджував. Він розумів, що церква, не маючи часу на зміцнення, "ще була дуже слабка, жваво вона складалася, але легко і розпадалася". Раду, парафії та вірних карали за найменші ухили від директив влади. Доходило до самобичування, так на Покрівських зборах 1926 р. єпископ визнав, що церква "ухилилась в бік шовінізму, політиканства, дратувала владу".

На автокефальну церкву, яка, як і інші церкви, не тільки поширювала "мракобісся" та "релігійні забобони", але була ще й "націоналістична", звернено особливу увагу. Це виявилось не тільки в загальних утисках, як конфіскування всього церковного майна, обкладання надмірно високими податками, позбавлення громадських прав "служителів культу" та їхніх родин, але й у вишукуваннях "петлюрівців", які знайшлися серед духовенства та діячів церкви.

Жадна тоталітарна, навіть не богоборна, держава не толерувала б таких тверджень митрополита Липківського, як: "В Церкві не повинно бути неправди з рабським послуговуванням державі", або "Церква сама повинна судити світ". Це стає ще ясніше з нижчеподаного твердження: "в останні часи, коли наша Україна стала визволятися, скільки нових могил виросло по всіх кутках, її борців за її волю! Не будемо забувати [...] цих померлих дітей України". Навіть відкидаючи "безглузді і чорні наклепи" ніби його церква це українська контрреволюція (проповідь на Вербну неділю), митрополит все таки вважає природним, що церква "стоїть за волю українського народу, за можливість виявлення ним всієї повноти свого народного життя". Тож наївні й смішні були для його слідчих такі твердження, що Церква політики не провадить, бо "її завдання вищі від усякої політики". Ці слідчі, бачачи перед собою справжнього "попа" в рясі з широкою бородою, — що покликається на відокремлення церкви від держави, напевно глузували, цитуючи уривки з Дем'яна Бєдного або з О. Блока, про невеселого нині "товариша попа":

Помниш, как бывало
Брюхом шел вперед,

И крестом сияло
Брюхо на народ?

Свого ставлення до "Липківщини" уряд не приховував, про це сповіщали всюди, хоч би в харківському *Червоному шляху*, в статті І. Сухоплюєва "Українські автокефалісти". Автор роз'яснює, що церковники, "удаючи, що роблять церковну реформу [...], хочуть [...] задурити пролетаріят і незаможне селянство, даючи їм отруту духовного самогону". Він обвинувачує автокефалістів за те, що вони не поїхали у 1922 р. до Москви на собор, бо бажали свого визнання, себто хотіли бути "поруч з представниками російської церкви тільки як рівні з рівними. Загострюючи національну ворожнечу [...] вони дбають лише про те, щоб досягти своїх дрібно-буржуазних політичних завдань". Він радить зважити на те, що автокефалісти хочуть мати в кожному округовому місті свого єпископа, а це значить, що вони плянують "перевести релігійний рух на політичний ґрунт і стати на чолі контрреволюції з метою скинути Робітничо-Селянську владу". Далі автор згадує прізвища церковників, між якими є й "колишній міністр Петлюри", уточнюючи, що церковна незалежність є сестра політичної самостійности. В богослужбах автокефалісти згадують "Україну, уряд і всю людність", себто "і Петлюру та його бандитів", бож "Радянський уряд не потребує, щоб його згадували на відправах служби божого і автокефалісти це знають. Так кого ж вони згадують?"

На великих Микільських зборах 1928 р., намагаючися рятуватися від ліквідації, цього й не заперечували, бо "під впливом перебільшених націоналістичних почувань в окремих промовах давалась перевага думці про Україну, а не про все людство. Зі всіх боків ми чули обвинувачення в петлюрівщині, шовінізмі і т. д. Часто трудно було виправдатись в цих обвинуваченнях, бо вони мали певні підстави".

Митрополит намагався виправдати свою церкву подяками урядові за відокремлення церкви від держави. Тепер влада "цілком не вмішується в справи церкви, цілком віддає їх на волю віруючої людности", тож до влади є лише побажання, щоб вона "давала нам волю [...] бачити небо відкрите". Одночасно, ніби не усвідомлюючи обставин, він ганьбить, у проповіді на Усікновення, Іванів Грозних і Петрів Перших за їхні "тюрми, кайдани, заслання, смертну кару" та за тюрми "не тільки для окремих людей, але й для цілих народів". У слові про самаритянина він ще виразніше говорить про новітнього самаритянина, якому народ повірив, а він "забрав на роботу вільних козаків, став поливати рани нашого народу оливою і вином обмосковлення, московської мови, звичаїв, а на все рідне і українське наклав тяжку заборону". У проповідях, що їх записували підслухувачі, митрополит стверджував: "Висту-

пати тепер на захист науки Христа словом правди досить небезпечно” та повчав: “УАПЦ закидають [ті ж самі Юди], що в її духовничтві багато військових «петлюрівців», «денікінців» [...] Та й яке діло УАПЦ, чим людина була в минулому”.

Людина, що виголошувала такі думки, органічно не сприймала дійсності. Вона була з іншого світу, виростала й діяла в царській Росії, в упорядкованій, керованій законами державі, може припустила, що начальство таки зрозуміє його пояснення.

Але долю його церкви передрішено і таємна інструкція для Полтавщини [1924] містила про митрополита таке: “Прихований [«скритий»] пропагатор українського сепаратизму” (Протоієрей В. Бурко, “Українська Церква...”, *Наукові записки УВУ*, т. 11-12, стор. 29).

За два роки митрополит вже був в’язнем в окремій камері в харківській тюрмі. Проминуло ще кілька років, на процесі СВУ (1930) постійно згадувано про шкідливу діяльність УАПЦ. Тоді ж виявили прізвища 577 активних діячів тієї церкви, а між підсудними 18 були сини священиків. Церква “самоліквідувалася”, парафія приспішено зникла, митрополита Миколу Борецького, наступника усуненого митрополита Липківського, заслали до концтабору, третього митрополита, Івана Павловського, заарештували 1936 р.; його доля невідома. Голод 1933 р. знищив найвідданішу церкві верству населення. Залишившись без матеріальної допомоги, духовенство голодувало й розходилося по світу в пошуках хліба. Чотирьох єпископів розстріляно, загинули у в’язницях двадцять чотири, три відійшли від церкви (протоієрей В. Бурко, “Українська церква”, стор. 56).

“Зараз нікого з давніх не залишилось”, — записав осамітнений митрополит Липківський. У березні 1938 р. забрали й його — мав тоді 74 роки — і слід по ньому загинув. Та його церква, як інституція, вже не існувала. Врятувався, опинившись за кордоном, один із його єпископів Іоан Теодорович. На його батьківщині кілька його священиків, затаївши своє минуле та працюючи в колгоспах і на фабриках, дочекалися короткого відродження церкви в 1942-1943 роках. Вони зберегли і наприкінці війни вивезли закордон дещо з його друкованих творів. Частина рукописної спадщини митрополита зберігала його сестра, але й це за винятком частини його *Історії Церкви*, зникло в 1943 р., під час невдалої спроби вивезти церковний архів з Києва на Захід.

Частину з врятованого передруковано й уперше видано після Другої світової війни в Європі, Канаді й Америці — найбільше заходами протоієрея Петра Маєвського, колишнього священика УАПЦ 1921 р.

Протоієрей Маєвський, на підставі листовних свідчень митрополита, подав перелік його творів, що з них більша частина “безна-

дібно пропала”, а саме: *Проповіді*, друковані, 581 стор.; *Наука самоосвіти українського духовництва*, два томи, 700 стор.; *Підручник на Старий і весь Новий Заповіт*, *Бесіди по історії Всесвітньої Церкви*, 740 стор.; *Коротка історія Української Церкви*, друкована; *Історія Української Православної Церкви*, зберігся лише VII розділ, 174.; *Переклад св. Євангелії і Апостола*; Статті й Послання, частково опубліковані в журналі *Церква і життя*, 1927 р.; *Листи*, 1933-1937, друковані, 106 стор. Перелік далеко не повний. Митрополит згадує й про інші свої писання, що їх вже не відшукати, до того ж він складав відозви, правильники, передмови до видань ВПЦРади.

Більшість творів, особливо в 1930 роки, він писав покладаючися на пам'ять. Митрополит поспішав використати час, доки ще був на волі. Перебуваючи в холодному приміщенні над брамою Малої Софії, він ховав написане, що його частинами виносила в певніше сховище довірена особа. Не вистачало й паперу, а той, що його присилали з-за океану, не завжди доходив. Митрополит скаржився в листах, що "книг ніде дістати", що духовна голоднеча пригнічує більше, ніж матеріальна. Свою книгозбірню він залишив у Софії, звідки її переносили до інших церков, а в кінці до Миколи-Притиска, де слід по ній загубився. Митрополит дещо ще мав, коли мешкав на Солом'янці. Коли його звітди виселювали, він відніс книги до церкви, а як церкву відібрали, не стало й книг. Публікації ВПЦРади, що їх редагував, також втрачено: "Де зараз лишки наших книжкових фондів перебувають, і чи є ще вони, я не міг дізнатися", — пише митрополит Липківський. Він попереджає, щоб з-за кордону нічого друкованого не присилати, бо до його рук воно не дійде.

Тож у творах митрополит не міг допильнувати точности й, як автор *Історії Української Православної Церкви* визнає: "Мої сторінки мають більше мемуарний, ніж історичний характер, дуже для мене суб'єктивний". Зокрема сьомий розділ *Історії* складено без джерел, "бо — як пише автор — ніяких документів під руками не маю". Зрозуміло, що в твори потрапили неточности, наприклад, перед 1620 р. церква залишилася зовсім без єпископів, про освіту митрополита Петра Могили тощо.

Не зберігся — вірніше нині недоступний — особистий архів митрополита Липківського та архів ВПЦРади, що їх повідбирали під час частих обшуків і арештів. У тих архівах були й рукописи праць митрополита, між ними про церковний суд, про церковно-господарські справи, про служіння душпастирів та ін.

Він критично висловлювався про свої твори, хоч вони так само цінні, як і його проповіді, що отримали найвище схвалення такого авторитету, як академік А. Кримський.

Проповіді митрополита Липківського не датовано, але в них помітні чуттєві, тематичні й стилістичні зміни, залежно від часу та

обставин. Він завжди звертався до слухачів чуттям і переконанням, вживаючи мови, що була зрозуміла його вірним. Цитування і приклади зі Священного Писання митрополит переплітав подіями тогочасного життя, наголошуючи найважливіше.

Подібно збережені листи приносять відгук його мислі та детальний опис побутових обставин. У листах також помітна нерівність, викликана понурою дійсністю. Останні листи митрополит писав, оглядаючися на урядову цензуру. Проте, стримати свою протестну вдачу він не міг, і не усі листи доходили до адресата, а сконфісковані, можливо, стали матеріалом під час допитів і кінцевого засуду.

Митрополит Липківський був третім визначним митрополитом Києва. Першим був митрополит Іларійон (одинадцятье сторіччя). Первоієрарх княжої Київської Русі, що його митрополія сягала від Балтицького до Чорного моря. У *Слові* звертається він до покійного тоді князя Володимира: "Поглянь же і на місто, що сяє величністю, поглянь на квітучі церкви, поглянь на зростаюче християнство, поглянь на город [...], що його величають".

Проминуло півтисячоліття. Ще були гетьмани, але вже захиталася давня могутність, а з нею і церква. Другий митрополит, Петро Могила, проте, має ще на чому будувати. Він виховує діячів культури, з його кола виходить *Ісповідання Віри* для усього православ'я. Він може наснажити закличками, як у *Требникові*: "Православний народі Русі [...], не дайся захитати [...] ні бурі переслідування, ні словесним дискусіям". Хитання, в добі Хмельницького, перетворилися в змагання.

Третій — митрополит Василь Липківський зрушував церкву з під руїн. Його Київ давно вже не був впливовим катедральним містом його попередників, а церква незабаром мала опинитися в катакомбах. Одначе, він висловлювався: "Ми тепер відновляємо свою рідну вільну українську Церкву, ми тепер відновляємо ту будівлю, яку на протязі минулого життя нашого народу кілька разів було вже знесено противними вітрами".

У 17 ст. виказкою народу була "грецька віра". У 20 ст. митрополит це пригадує, твердячи, що "народ ще дивиться на Церкву очима своїх пращів [...], що рідну Церкву вважали своєю головною національною прикметою" (*Історія Української Православної Церкви*, стор. 55).

Церква ширша нації, і митрополит Липківський вірив, що в досвіді його церкви заховане спасенне відродження й перетворення не тільки його народу, але й усього світу. Його церква місійна, бо вона оновлена й збагачена колись утраченими, але нині віднайденими релігійними скарбами, що ними "жила і діяла" давня Українська Церква.

Під час Собору 1921 р. "почувалося, що тріщить, рветься якийсь

дивний ланцюг, що сковував Українську Церкву [...], що ламаються якісь заклепи..." (*Історія Української Православної Церкви*, стор. 37). Врятовання церкви вже не може схибити або розпорошитися, вона стає апостолом, зразком для всього християнського світу. Вона "кожний мент чує, всім народом чує ласкаве слово Христа: Прозри! Віра твоя спасла тебе!" Його церкві призначено утворити на землі небесне царство, — цю гадку, найвиразніше митрополит розвинув у Різдвяній проповіді.

До ідеї апостольства Української Православної Церкви, яка вдосконалюється та освячується стражданнями, митрополит Липківський постійно повертається, вважаючи, що й для всесвітньої церкви дії Собору 1921 р. матимуть "епохальне, присутнє" значення. Значення Собору, як дороговказу, буде зростати, і в історії загальної Христової Церкви 1921 рік займе визначне місце. Тому ВПЦРада сповістила інші автокефальні православні Церкви про доконане відновлення самостійності Української Церкви.

З такого розуміння своєї правди та з нерозуміння традиційної структури світових церков і з несприймання тогочасної дійсності виникло бажання скликати у Києві Вселенський Собор. На звернення з Києва не отримано жадної відповіді з-за кордону. Та й на скликання Собору в Києві не було матеріальних можливостей, УАПЦ перебувала в крайній нужді. Не дозволили б на це й урядові чинники, що вже розпочали нещадне переслідування релігії та церкви.

Переосмислювання — в зневагах і утисках — традиційних підвалин і всієї структури церкви виявилось не тільки в українського реформатора. Показна гадка знаного о. Дмитра Дудка, російського насаженого релігійним горінням пастора. Він вважає в своєму "Переборенні спокусу", що "Православ'я, — як це не парадоксально, — може перебувати навіть поза канонами. Православ'я — дух Христовий, життя, а цього не втиснути в рамки". Такої ж настанови й митрополит Василь. Церква "вже не може злитися з звичайним староканонічним річищем: вона або мусить бути зліквідована, або мусить почати свою нову сторінку в загальному житті церкви" (*Історія Української Православної Церкви*, стор. 48).

Візіями про всесвітню ролю Української Церкви митрополит Василь був продовжувачем двох своїх великих попередників — Іларіона та Петра. В тогочасному становищі церкви це були зворушливі, але недосяжні мрії.

"Але й мрія оголошена вже стає дійсністю, фактом в дальшому поступі людського життя" (*Історія Української Православної Церкви*, стор. 46).

УКРАЇНЬСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА: З НАГОДИ ДЕСЯТИЛІТТЯ Й НЕ ТІЛЬКИ ПРО РЕПРЕСІЇ

Ніна Строката

У серпні 1985 р. минуло 10 років, як керівники 35 країн підписали в Фінляндії документ, який тепер звемо Прикінцевим Актом Гельсінської наради або ж Гельсінськими угодами. В листопаді цього року мине 10 років з часу створення Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод (Українська гельсінська група або УГГ). Погляньмо на недавнє минуле та спробуймо заглянути в майбутнє, яке, може, хоч трохи залежить від перебігу процесів і явищ, пов'язаних з Гельсінськими угодами.

1975 р. у перший день нарад в Гельсінках, в'язні Пермського табору провели одноденну голодівку й висловили сумнів у тому, чи буде уряд СРСР дотримуватися нового й своєрідного міжнародного пакту. А український журналіст-в'язень В'ячеслав Чорновіл з невольницького табору, що в Мордовії, писав 1 серпня 1975 р. до президента США Джеральда Форда про те, що керівники СРСР здатні обернути детант на такий процес, який відбуватиметься одночасно з придушенням опозиції в СРСР.

Наступного 1976 р. серед в'язнів, які намагалися голодівкою притягнути увагу до своїх поглядів на долю всяких угод з СРСР, були ті, котрі згодом стануть членами УГГ. Це зокрема вже покійний Василь Стус.

Усе, що в подальшому відбувалося з українськими учасниками гельсінського руху в ССРСР, складається на доказ далекоглядности тих, хто, розуміючи мораль і звички кремлівських вождів, передбачав кризу гельсінського процесу.

Репресії проти членів УГГ почалися вже в перший день створення цієї групи, а протягом першого року діяльності УГГ з 10 її членів-засновників чотирьох засуджено за участь у роботі групи. Тоді до групи приєдналися нові люди. Судові й позасудові репресії не вшухали. Влада застосувала також методу силювання до еміграції: це мало виглядати як ліберальний засіб покарання. На кінець 1979 р. шість членів групи опинилися за межами СРСР. Тут слід зазначити, що, крім цих шістьох та ще Леоніда Плюща, ніхто з українських правозахисників не виїхав дотепер з СРСР, хоч би й хотів того або мав потрібні документи-докази на право виїзду.

Не забуто й про каральну медицину. Хтось із членів УГГ пережив тільки загрозу психіатричного терору, як от Оксана Мешко, Січко-син, Січко-батько й небіжчик Василь Стус. А Ганна Михай-

ленко, яка була не членом, а симпатиком УГГ, від часу, коли в 1980 р. починалися Мадридські наради, перебуває в психіатричній тюрмі. І вже ніхто із співвітчизників Ганни не бачить шляхів для врятування її від тортур. Каральна медицина — це не тільки зловживання психіатрією, це й запрограмована в СРСР неповноцінність медичної служби таборів і тюрем. Саме через це загинули ув'язненні члени УГГ Олексій Тихий і Василь Стус, які потребували кваліфікованої й доброзичливої лікарської допомоги. А загибель Михайла Мельника до арешту та загибель Юрія Литвина в ув'язненні — це надзвичайні наслідки агресивності радянської влади проти тих, хто сподівався схилити цю владу до виконання Гельсінкських угод.

Попри все в Українську гельсінкську групу аж до кінця 1979 р. вступали нові члени. Про приєднання до групи, створеної в Україні, оголосили деякі українські політв'язні й політзасланці. Вони сподівалися підтримати гельсінкський рух України. З симпатії до подій в Україні естонський в'язень Март Ніклус і литовський в'язень Вікторас Петкус оголосили в 1983 р. про вступ до УГГ. Акти Ніклуса й Петкуса видавалися символічними, бо тяжко було повірити у відродження гельсінкського руху тоді, як майже всіх учасників цього руху в різних регіонах СРСР — навіть у Москві — репресовано або змушено припинити діяльність. І мало хто знав тоді, що в 1982 р. на Україні виникла Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви, яка зараховує себе до учасників гельсінкського руху в Україні. З часом, у 1984 р., зайшли документи, які переконують, що згадана група іменує себе Гельсінкською групою.

Отже останні спроби відродити гельсінкський рух в Україні відбулися не так вже давно. Організаторів і керівників новітньої релігійної Гельсінкської групи — Йосипа Терелю та Василя Кобрини — заарештовано й в 1985 р. засуджено. Створену ними групу занесено до списку учасників гельсінкського руху в Україні.¹

Треба згадати й про тих, хто в недосяжних для дослідника умовах став раптом "засуджувати" себе й своїх недавніх однодумців. Оці, що публічно визнавали свої "помилки" — вони теж жертви репресій. Поміж ними — один із членів-засновників УГГ. Не слід забувати, що Москва вмів фабрикувати не тільки звинувачення, а й каяття. Щоб повірити в таке, досить ознайомитися з подіями навколо Івана Сокульського та Юрія Шухевича.

Наступна нарада з проблем Гельсінкських угод почнеться у Відні в листопаді 1986 р.² Не легко готувати себе до Віденської наради тим, котрі знають про всі труднощі переговорів з представниками Москви. Та згадаймо про деякі події цієї осені. Президент США Роналд Рейган, повернувшись після Ісландської зустрічі з комуністичним лідером СРСР, сказав, що наявність у США Оборон-

ної стратегічної ініціативи змусила Москву розпочати переговори з неприйнятним для неї Вашингтоном, бо сила — чинник, на який Москва зважає. Про це знають вигнанці з СРСР. Вони не раз про це говорять, та традиції дипломатів Заходу дотепер виглядали заслабими, щоб змагатися, з брутальною дипломатією Москви. Рейган подав зразок твердості там, де йшлося про охорону вартостей Америки.

Безпека й співпраця в Європі — вартості, заради яких підписано Гельсінкські угоди. Та безпека чи співпраця неможливі без поваги до Людини та її фундаментальних прав. Можливо, тверда непохитість Рейгана надихне демократичні країни, що підписали Гельсінкські угоди, на те, щоб вимагати від СРСР: негайного звільнення всіх засуджених за ідейно-політичні переконання чи релігійну діяльність, а в першу чергу — негайного звільнення всіх ув'язнених членів гельсінкських груп; негайного доступу незалежних журналістів і лікарів Заходу до таборів примусової праці та до психіатричних тюрем; негайної згоди на всесвітню допомогу жертвам Чорнобильської катастрофи.

Неможливо повірити в безпеку для людства, якщо не знайдено засобів для захисту від безпідставних переслідувань та для допомоги тим, що потребують її.

Є ознаки, які дозволяють сподіватися, що в Відні не буде підписано підсумкового документу, який став би ще одним доказом недосконалості інструментів західньої дипломатії.

1. Йдеться про Список ув'язнених членів Гельсінкських груп в СРСР та в Литві, укладений в жовтні 1986 р. Комісією Конгресу США за безпеку та співпрацю в Європі (*Ред.*).

2. Зміст тексту, який подано нижче, автор виголосила на зустрічі з пресою, яку для п'яти учасників гельсінкського руху в СРСР організувала 15 жовтня 1986 р. Комісія Конгресу США за безпеку та співпрацю в Європі (*Ред.*).

ТРАГІЧНА ГАЛЕРІЯ

Ніна Строката

Левко Лук'яненко: правник в пошуках альтернативи

Десь у другій половині 1960-их років в українському самвидаві промайнуло ім'я Левка Лук'яненка. З часом не раз побачимо це ім'я на сторінках української преси за межами України. З усього, що написано Лук'яненком та його друзями й однодумцями, неважко відтворити життєвий шлях цієї людини.

Лук'яненко походить з села Хрипівка, що належить тепер до Городнянського району в Чернігівській області. Народився він у 1928 р. Під час війни запис про народження загубився, тому в 1944 р. Левка забрали до радянської армії, хоч насправді йому не було тоді й шістнадцяти. В СРСР у повоєнний час юнаків, які виростили на окупованій німцями Україні, забирали до війська на довгий термін: 6-9 років. Отож і Левкові довелося відбути понад 8 років військової служби. За цей час він спромігся завершити шкільну освіту. У 1953 р. напередодні демобілізації він став членом компартії і того ж таки року подався на юридичний факультет Московського університету.

Навчання в Московському університеті й репутація комуніста, котрий служив у радянській армії, створювали для студента з українського села унікальну нагоду: він мав доступ до бібліотечних фондів найпрестижнішого в СРСР університету. Цю нагоду Лук'яненко використав для вивчення платформ політичних партій в царській Росії та в колонізованій Україні. А ще столичний університет обдарував майбутнього правника безмежним довір'ям до правових принципів Радянського Союзу.

В 1958 р. Левко надзвичайно успішно закінчив навчання й поїхав на роботу в Україну. Проживши (після Москви) якийсь час на Україні, він приходить до висновку про те, що усамостійнення України — єдина умова для поліпшення матеріального становища людей на його батьківщині. В колах професійних інтелектуалів Лук'яненко зустрів однодумців. Це надихнуло до пошуку й діяльності. В другій половині 1959 р. Лук'яненко береться до роботи над проектом програми організації, яку думає назвати *Українська робітничо-селянська спілка* (УРСС). Спілка мала повести агітацію на

Із серії нарисів, присвячених пам'яті Юрія Литвина, українського публіциста, який загинув у сучасному таборі смерті.

мирний вихід України — союзної республіки СРСР — із складу СРСР. І хоч задум Лук'яненка спирається на марксистський світогляд та на конституцію СРСР, підготовча робота йде конспіративно.

Лук'яненко з однодумцями мають надію на те, що питання про вихід України із складу СРСР буде поставлене на вирішення верховного органу влади абож в Україні буде проведено референдум. Якби наслідки голосування в урядових сферах чи наслідки всенародного референдуму заперечили ідею відокремлення, тоді УРСС мала б припинити свою діяльність та саморозпуститися. З таких міркувань постав проєкт програми названої Спілки. І ніхто з тих, які хотіли здійснення проєкту, не уявляв, що наявність певного конституційного права може не передбачити дозволу на діяльність, яка спрямована на здійснення цього права. Та життя в підрадянській Україні день-у-день давало новий досвід. Тому вже в наступному 1960 р. Лук'яненко приходиться до висновку про те, що для змін в житті України передусім потрібна демократизація СРСР. Тоді ж таки він відмовляється від проєкту попередньої програми. Відкинувши проєкт програми, Лук'яненко та його однодумці відмовляються і від створення УРСС. Але тепер Лук'яненко думає про створення такого об'єднання, яке могло б домагатися демократизації СРСР. Він гадає, що назва Спілка боротьби за демократію могла б найточніше відбити мету задуманої організації. Співтворці нової Спілки плянують зареєструвати її відповідно до вимог законодавства СРСР.

Якщо котрась група плянує реєструвати себе, вона не потребує конспірації. А якщо послідовно вірити в правопорядок держави, то не треба було конспірації й для УРСС. Тільки ж догмати радянської законотворчості й життєвий досвід організаторів УРСС, мабуть, не цілком збігалися. Та як би не було, а конспірації зреклися й вирішили, що на обговорення майбутньої програми для демократизації СРСР не обов'язково запрошувати тільки втаємничених осіб. І тому в листопаді 1960 р. ділова зустріч друзів Лук'яненка відбулася в присутності однієї сторонньої людини. Ця людина виявилася інформатором КГБ. Наслідки не забарилися: в січні 1961 р. Лук'яненка та ще шістьох його однодумців заарештовано. Передусім Лук'яненка виключено з компартії. А незабаром відбувся закритий суд.

У вирокі рясніло: "зрада батьківщини", "наклеп на теорію марксизму-ленінізму", "націоналістична-організація", "ворожа діяльність" і т. п.

Суд над Лук'яненком та групою його товаришів відбувся в післясталінський період (це ж 1961 р.!). Цей суд засудив Лук'яненка на кару смерті. Два місяці й 6 днів тримали його в камері

смертників, закувавши в кайдани. А тоді касаційна інстанція замінила смертний вирок на 15 років ув'язнення в таборі суворого режиму. Інших підсудних засуджено на тривалі терміни ув'язнення в таборах суворого режиму.

В ув'язненні Лук'яненко відійшов від марксистського світогляду. Він став вірним християнином і вважає себе приналежним до Української Автокефальної Православної Церкви.

Як реченець скінчився, Левко повернувся на Україну — в Чернігів, де на той час жила його дружина. Тільки ж це повернення не принесло волі, бо свободу недавнього в'язня обмежував адміністративний нагляд. Цей евфемізм означає передусім право поліції на відверте шпигування, низку всяких обмежень та психологічний терор. У випадку Лук'яненка особливо болючою була заборона на професію. Цього не передбачав вирок суду, але в СРСР для колишніх політв'язнів існує неоголошений закон на заборону професії.

Думка про виїзд з СРСР змагається в Левка з думкою про потребу протистояти безправ'ю. Він пише серію заяв і скарг про порушення прав православних вірних в Україні, про те, як створено умови для занепаду української мови та про безпідставні переслідування тих, кого на час повернення Лук'яненка з ув'язнення називали інодумцями чи дисидентами.

В листопаді 1976 р. Лук'яненко — правник за фахом і за складом світогляду — стає одним із співзасновників Української гельсінкської групи (УГГ). Мати Левка, побачивши в нього переписаний текст Прикінцевого Акту Гельсінкських нарад, застерігала: "О, сину, сину, посадять же знову". Та не хотів у таке повірити випускник Московського університету та вихованець університету під назвою ГУЛаг.

У грудні 1977 р. Лук'яненка таки посадили.

На суді Левко відмовився від адвоката: вирішив, що сам боронитиме себе. Підготував текст захисної промови, та той текст дивним дивом зник перед тим, як Левкові треба було виступати в суді. Маючи деякі нотатки, почав самозахист. Виступ тривав 4 години. Суддя 49 разів перебивав Лук'яненка, забороняючи підсудному в ролі адвоката посилання на міжнародні правові акти й норми, а то й забороняючи дивитися в нотатки.

Коли прийшов день проголошення вироку, Лук'яненко з гідністю вислухав: 10 років ув'язнення в таборі спеціального режиму та 5 років заслання.

На першому побаченні з дружиною Левко просив її, щоб переказала друзям: він і в ув'язненні вважає себе членом Української гельсінкської групи. Разом з іншим ув'язненим членом цієї групи — Олексієм Тихим — він уклав і вислав звернення до тих, які називаються членами уряду України. В зверненні Лук'яненка й Тихого

йшлося про реєстрацію УГГ та про визнання за Групою права на громадський контроль над виконанням гельсінкських угод в Україні.

Ані акт реєстрації, ані будь-який інший акт урядового визнання УГГ не з'явився. Натомість відбулися судові розправи з тими, хто приєднався до УГГ після арешту членів-засновників цієї відкритої громадської групи.

Кінець реченця Лук'яненка припадає на 1992 р.

Чи він виживе, чи дістане новий реченець, як інші в'язні сумління?

«Благословення в терпінні». Баптисти на Україні

Катерина Горбач

Після Російської Православної Церкви баптисти становлять найбільшу Церкву в СРСР — і головню найактивнішу. Без них годі вирішувати релігійні питання на Україні. Там, де колись існували дві церкви — Православна та Католицька, сьогодні важливим фактором життя стали протестанти, і їхня форма релігійного життя правдоподібно матиме основний вплив також на церковне життя, наприклад, Української Католицької Церкви, коли її на Україні злегалізують.

Суспільна сила цієї церкви це відсутність в баптистських громадах духовенства, священство кожного вірного і згідно з тим морально особливо вимоглива форма життя. Вона сприяла її поширенню на Східній Україні в царській імперії минулого століття, як і її популярності в радянській системі.

Баптизм — це свідомий вибір релігійного життя, баптистом людина не родиться. Щойно в дорослому віці вона має право, пізнавши свої гріхи та розкаявшись, посвятити своє життя Богові приймаючи хрищення. Це хрищення з зануренням по голову в воду й дало баптистам назву.

Баптизм постав як дальший розвиток лютеранського пієтизму й кальвінізму в 17 ст. в Англії та в Західній Європі. Основна підстава баптизму — як і інших споріднених з ними протестантських "вільних" церков — це читання та інтерпретація Святого Письма та реалізація його засад, і розбіжності між баптистами, менонітами, пресвітеріянами, реформованими та іншими протестантськими напрямками полягають у різних виясненнях окремих місць Нового Завіту.

Всіх цих протестантів, однак, єднає дослівне розуміння місця зі Святого Письма: "Ідіть по цілому світові, та всьому створінню Євангелію проповідуйте. Хто увірує й охреститься, буде спасений".

Саме тут має корінь баптистське самовизначення: апостольство кожного, підпорядкування грішної душі-одиноці волі Божій та добровільність і особистість віри.

Згідно з цим, баптисти, як і інші протестанти, не визнають священства як стану вибраного, бо посередники між Богом і звичай

Українська пресова служба (Париж, 1986).

ними вірними — проповідники й пастори, в баптистів — просто особливо обдаровані Святим Духом люди, що їх громада вибирає для збагачення власного розуміння засад Біблії.

Засадниче в баптистів, у тому, що всі голоси мають однакову вагу. Тому в них немає ієрархії; основною формою їхнього співжиття є місцеві громади, що автономно вирішують питання як теологічні, так і організаційні. Національні та понаднаціональні союзи баптистів мають лише функцію організаційної співпраці, обов'язкового для всіх директивного права вони не мають.

Історія баптизму на Україні почалася з початком 19 ст. на Одещині. Туди переселилися цілі німецькі громади з південнозахідньої Німеччини. Після наполеонівських воєн ці околиці зазнали знищення, і їхнє населення було готове втекти від злиднів, а новоприлучені до російської імперії південноукраїнські степи російські фєвдали бажали заселити працюючими селянами, що водночас не становили б соціальної небезпеки для аристократів-землевласників, які перенісши російську панщизняну систему на українські землі, уважали населення нічим іншим, як своїми рабами.

Таким інтересам вповні відповідали німецькі колоністи. Щоб їх притягнути, цар звільнив їх від податків, обов'язкової військової служби та подарував їм землю. В результаті впродовж кількох десятиліть на Одещині, Херсонщині та вздовж Дніпра постали німецькі поселення з німецькими назвами.

Ці німці прийшли з протестантських околиць Німеччини, при чому вони були протестанти різних напрямів — лютерани, кальвіністи, меноніти, реформовані та пієтисти.

Однак, серед чужого їм довкілля українських степів навіть німці втратили багато в чому свою традиційну дисципліну, і тому протестантські місіонери знаходили серед них поле для праці. Так до села Рорбах-Вормо недалеко Одеси приїхав пастор Йоганн Бонкемпер, вишколений в Швейцарії місіонер реформованих протестантів. В щоденнику, який він вів роками, описане становище, що його він застав серед свого нового чада: люди сиділи в корчмах, і, замість працювати, гуляли й веселилися. Така розпушта викликала розпач строго пієтиста, і роками він працював над моральним та релігійним вихованням своїх земляків. Це виховання відбувалося головню під час проповідей в церкві, але також і в години "будови". Бо проповідь і "будова" — головні виховні засоби реформованих протестантів, від реторичного таланту проповідника залежить його успіх, а "будова" — це своєрідна релігійна педагогіка: пристосовані до життя слухачів і читачів прикладові оповідання з життя біблійних постатей та святих або навернених, що знайшли шастя у вірі.

Такі години будови відбувалися вечорами в домах вірних, і тут збиралися не тільки родина й служба, а також сусіди. В ці години

читали Святе Письмо, і або господар, або сам пастор, або запрошений знавець коментували і інтерпретували окремі місця; тоді читали історії "будови", співали хорали та спільно молилися. В основному характер цих "годин" серед баптистів не змінився по сьогодні.

Реформовані протестантські церкви не визнають сповіді, і тому їхні вірні змушені в щоденному житті дотримуватися християнських засад і в щоденній розмові з Богом відповідати за свої гріхи, для яких немає відпущення священником. Тому що вони строго дотримуються Святого Письма і з нього безпосередньо черпають закони християнської поведінки, їхнє життя посвячене Богові та праці, і алкоголь і тютюн вони відкидають так само як карти, танці та інші світські радості й розваги, а їхні строгіші представники-пієтисти, відкидають навіть світську літературу, музику й мистецтво.

Після кількох років діяння пастора Бонкемпера серед німців його громади все наявніше виявлялися результати такого строгого життя в страху перед Богом: його вірні, покинувши корчми, помітно багатіли.

Цей добробут і водночас сильний соціальний аспект реформованого протестантського віровизнання, що не визнавав рабства селян, ані першенства аристократії, та й узагалі ніякої людської ієрархії, згідно з Біблією, де всі перед Богом рівні, почали притягати українське довкілля: в першу чергу мандрівних ремісників та сезонних робітників на німецьких полях, що приходили з сусідніх, або й навіть дальших областей. Так українці ввійшли в контакт з реформованим протестантизмом. На богослуження ходити вони не мали права: цар дозволив протестантським пасторам діяти виключно в своїх громадах і заборонив їм місіонерство серед не німецького оточення, щоб не послаблювати державної та обов'язкової для всіх його підданих православної церкви.

Але години "будови" відбувалися в приватних хатах, і в них господарем був не пастор, а власник хати, і він мав право запрошувати будь-кого на ці години. І невдовзі на такі години приходило все більше українців. Ці години й дали їм первісну назву "штундисти", від німецького "Andacht-Stunde" — години молебня.

Ці перші українські штундисти несли свою віру далі. Мандрівні і сезонні робітники швидко поширили баптизм на всю Східню Україну. Своїми засновниками українські баптисти вважають Івана Онищенка та його учня Михайла Ратушного. Онищенко був мандрівним шевцем, що познайомившись з німецькими лютеранами та менонітами, в 50-их роках 19 ст. охрестився й став баптистом, як і його шевський та релігійний учень Ратушний. З ними й почалася основна проблема баптизму на Україні проблема мови. Баптист потребує як основу свого життя біблію, — української біблії тоді не було. А коли 1903 р. вийшла перша повна біблія українською

мовою, то в баптистів вже вкорінилося перекокання про "священну" російську мову, що єдина гідна вжитку для розмови з Богом. І це перекокання панує серед численних українських баптистів по сьогодні.

Сприяли поширенню цього перекокання російські баптисти, що після лібералізації релігійних законів 1905 р. вели посилену місіонерську працю серед, і так від десятиліть вже в царській імперії зрусифікованих, українців. 1909 р. баптисти й штундисти об'єдналися у Всеросійський союз Християнських Євангелістів, і в документі, опублікованому 1923 р. управа цього союзу називає вже два мільйони членів. Більшість з них становили українці з України або німці з Сибіру.

Відтепер баптизм швидко поширюється, тому що євангелізація належить до головних завдань кожного баптиста. Це й пояснює його розповсюдження в усіх країнах світу: куди б баптист не приїхав, він там відразу старається створити громаду, хоча б і маленьку. А тому що, крім біблії, йому для цього не потрібне ніяке матеріальне або персональне устаткування, ця форма релігійності особливо прищеплюється в державах, де законодавство обмежує релігійне життя.

Вона прищеплюється одночасно там, де офіційні національні церкви зазнали певної компромітації через свій державний характер і де державна підтримка так забезпечила церковну ієрархію, що вона розвинула соціальну позицію зверхництва над вірними, паралельно занедбавши не тільки теологію, але й головно християнські засади життя, як це сталося перед реформацією в Католицькій Церкві Німеччини або як це розвинулося впродовж століть у Російській Православній Церкві.

Ті українські баптисти, що ще наприкінці 19 ст. виїжджали до Америки й Канади, втікаючи не тільки від злиднів, але також від обмежень релігійної свободи в російській імперії, згідно з засадами біблії відразу ж творили нові громади на нових місцях поселення. Там з ними зіткнулися їхні земляки з Галичини, що пізніше поверталися на Україну, щоб там творити баптистські громади.

Однак на Галичині, на Волині та на Буковині існували вже окремі баптистські громади, засновники яких запізналися з баптизмом будучи мандрівними робітниками або, ще частіше, австрійськими вояками на Східній Україні під час Першої світової війни. Ці баптисти, що не визнавали української мови гідною Богослужіння, привезли з собою російські біблії. Зате ті галицькі місіонери, що поверталися з Америки додому, не терпіли від мовного комплексу — для них українська мова була така ж священна, як і всі інші, і вони провадили і богослужіння, і будову виключно по-українськи.

1938 р. на Галичині вже було 115 баптистських громад, що нараховували 2 тис. дорослих членів, а разом з баптистами Буковини й Закарпаття їх було 25 тис. Вони мали свої хори й оркестри, свої недільні школи й жіночі гуртки й часто співпрацювали з сільськими Просвітами. Бо недільні школи належать до соціальних традицій баптистів, вони постали разом з протестантськими церквами, щоб надати можливість селянам і робітникам здобути недоступну їм в минулих століттях елементарну освіту та головню навчитися читати й писати, щоб мати особистий доступ до Святого Письма. Але баптисти вчили своїх вірних не тільки засад релігії, а також і гігієни та агрономії.

Проповідниками-баптистами на Західній Україні — на Гуцульщині їх називали покаїтами — були часто колишні активні греко-католики, розчаровані безладдям в окремих парафіях. Фактичне число баптистів на Західній Україні важко встановити, бо насправді воно було більше, ніж його подає статистика, яка охоплює лише реєстрованих баптистів. А до реєстрації треба було виступити з Греко-Католицької Церкви, що, крім особистих труднощів вимагало оплати, яка для бідних селян не була можливою.

1944 р. під час з'їзду в Москві баптисти та християни-євангелісти об'єдналися в визнаній урядом Всесоюзній Раді Євангельських Християн-Баптистів (ЄХБ) до якої долучилися меноніти та п'ятдесятники. Офіційно до цієї Церкви належать 500 тис. вірних; але насправді вважають, що їх є щонайменше три мільйони.

Потреба легального статусу спричинила проблеми, подібні до тих, що їх зазнає Російська Православна Церква — також і баптисти змушені певним чином співпрацювати з органами держави. Так 1960 р. Всесоюзна рада ЄХБ видала "інструкції" для керівників окремих громад, що до них примусили їх державні органи, щоб обмежити дальше поширення баптизму в СРСР. Згідно з цими інструкціями апостольство громад обмежилось, діти й молодь не мають права брати участі в Богослуженнях, хрещення допущені тільки для кандидатів, старших 30 років; керівників громад вибирають не місцеві, а Москва, і гроші громади повинні йти виключно на ужиток для "потреб культури", отже, видаватися на ремонт церков, а не на підтримку переслідуваних.

Проти такого обмеження громадського життя збунтувалися численні громади, головню на Україні. Вони створили "ініціативну групу" — звідки їхня назва "ініціативники", і 1964 р. відкололися від Ради євангелістів-баптистів, створивши свою власну Раду церков євангельських християн-баптистів. І хоч органи влади пізніше злагіднили "інструкції", спричинений ними розкол залишився. В зв'язку з цим постали нереєстровані баптистські громади, число яких зростає далі. Вони відкидають в основному будь-яку співпрацю з державою і за це зазнають постійного переслідування.

Однак, органам досі не вдалося придушити активність цих баптистів: вони ще 1962 р. створили "Раду родин ув'язнених", жіночу організацію, яка допомагає родинам ув'язнених баптистів, забезпечуючи їх матеріально, опікуючися дітьми, пишучи заяви до офіційних інстанцій та інформуючи про переслідування баптистів; для цього "Рада родин" видає *Бюлетень* по-російськи, що друкується в підпільних друкарнях.

У той же час постало підпільне видавництво "Християнин", що видає журнал *Вестник Истины* і головну Біблію, співаники та оповідання з відбудови.

В підпільних друкарнях працюють люди, що часто жертвують своїм життям: вони роками живуть і працюють в закритих, тайних сховах, без вентиляції та природного світла, щоб не зрадити свою присутність звуком чи запахом фарби та клею; друкують вони на машинах власної конструкції і все частіше також на машинах, що їм привозять тайно з Заходу.

Біблії переплітають знову інші співробітники, а розвозять і роздають їх члени громад.

Таке ошадне підпільне життя можливе завдяки зразковій солідарності баптистів, що себе не тільки називають "братами" та "сестрами", але й діють згідно з таким самозрозумінням; і завдяки своїй безкомпромісній готовості жертвують усім особистим добробутом заради Божого діла. Так вони спмагаються організувати тайні лісові табори для дітей і можуть переховувати в підпіллі необмежено довго членів громад, що їхня присутність на волі їм здається корисішою, ніж в ув'язненні. Та навіть ув'язнення служить серед баптистів їхній меті, в терпінні вони бачать благословення, бо терпіння скріплює віру і водночас ув'язнення дозволяє проводити місіонерську працю в тюрмах і таборах.

Всі ув'язнені баптисти розповідають іншим про Бога і "свідчать", а саме ув'язнення розуміють так, як інші нещастя й недуги, як Божі випробування на дорозі до вічності. Тому в'язні-баптисти — їх тепер у СРСР понад 200 — виглядає, легше переживають муки ув'язнення: "Хоча нам в таборах не легше ніж іншим, — пише один із них, — "наші терпіння все таки інакші, бо вони задля Бога".

До того ж баптистська солідарність допомагає в'язням-баптистам матеріально та морально: в'язні-баптисти, що переважно відбувають покарання в таборах загального режиму, отримують не лише численні посилки з поживою, але й до 30 листів денно від баптистів з СРСР і за кордоном — таке піклування притягає не одного нового члена до своєї громади.

Але особливо в Союзі приваблює їх морально чиста та сувора форма життя, в той час як у суспільстві, в якому вони змушені жити, воно не тільки не виховує відповідно до ідеалів, але навпаки

нищить їх, де духовні і матеріальні потреби залишаються без задоволення, де солідарність панує тільки на кошт третього, солідарні, скромні, привітні й навіть в біді щасливі баптисти притягають все нових членів — що третій баптист має менше 45 років. До історії баптистів на Україні належить від їх початків заборона пропагувати свою віру: тому ці баптисти пропагують християнство християнською формою життя.

Тому, що вони завжди жили в ворожому доквіллі, їхня інтерпретація Святого Письма завжди була особливо дослівна, і цей "фундаменталізм" посилювався соціальним складом баптистів на Україні: Це не були ні аристократи, ні міщани, а переважно робітники та селяни, що їм інтелектуальні міркування над сучасними інтерпретаціями Святого Письма були й залишилися, чужі й ворожі. Тому баптисти з України дотримуються особливо строго і дослівно навіть апокрифічних місць з Біблії. Не визнають іншої залежності, ніж залежності від Бога, вони дотримуються засад первісних пієтистів: не курять, не п'ють алкоголю, не ходять на танці, до кіна, до театру чи на концерти; музику вони визнають тільки релігійну, а літературу тільки будови; жінки не вживають косметики, не втинають волосся й покривають його хустками, і живуть у "служінні" не тільки Богові, але й чоловікам.

Подружнє життя також суворо підпорядковане біблійним засадам. Шлюб з небаптистами небажаний, і подружні пари живуть згідно з закликком: "Ростіть і плодіться"; тому всі баптистські родини багатодітні: десять дітей в них не виняток.

Дітей баптисти виховують дбайливо в суворорелігійному дусі, і в статистичних списках в'язнів та в літературі "будови" особливо часто зустрічаються цілі генерації переконаних баптистів. Така сувора форма життя допровадила до численних конфліктів між східними й західними баптистами; одна з перших задокументованих сутичок відбулася з початком століття під час зустрічі баптистів-емігрантів зі Східної України в Америці: до їхньої громади прийшли американські баптисти, щоб їм запропонувати допомогу та організаційну співпрацю; коли ж американці закурили сигари, українські баптисти попросили "грішників" забратися.

Подібних труднощів зазнають також у наші дні німецькі баптисти, переселенці з СРСР, в співжитті з ліберально-інтелектуальними баптистами-земляками з Німеччини, що вже віддавна розуміють Святе Письмо менш "фундаментально" й більш інтелектуально. Ці конфлікти допровадили до того, що баптисти-переселенці створили свою власну церковну організацію, яка не ввійшла до складу Німецького союзу вільних церков.

Такі розбіжності розвитку пояснюються обставинами в СРСР, де фундаменталізм і безкромісовість, власне, сприяють поширенню баптизму й де немає публічної дискусії на релігійні теми. Тому в

радянських підпільних баптистських виданнях тексти будови, оповідання про навернення, про переживання баптистів, подібні до відповідних писань будови 19 ст., сповнених чуд і апокаліпсичних візій. Бог у таких оповіданнях вислуховує молитви сиріт, і серед снігів в їхньому городі росте ярина, коли в сусідів не родиться нічого; глибоко відданим Богові жінкам з'являються ангели в білих сорочках, і часто згадується, що кінець світу і тим самим терпінню, вже недалеко.

Така первісна, проста віра, відповідає соціальній структурі баптистів на Україні. Це переважно селяни або робітники, більшість їхніх громад знаходяться на Запоріжжі, на Київщині та коло Донецького й Харкова, в великих промислових центрах УРСР. Саме їхня первісна віра спричиняє велику солідарність і жертвенність баптистів. І щоб ця братерська структура не захиталася, баптисти потребують гострого відмежування від свого довкілля поведінкою, але також власним розумінням. Вони себе принципово називають тільки "християнами" або й віруючими, претендуючи тим самим на праведність християнства та віри, що їх вони не визнають в інших — католиків чи православних. Відповідно в своїх публікаціях вони не згадують переслідуваних інших церков — екуменізму вони явно не бажають, навіть задкидаючи його рекестрованим баптистам.

Можливо, що така замкнена в собі форма громадського життя трохи відмінна на Західній Україні та на Закарпатті; згадки про переслідування баптистів в *Хроніці Католицької Церкви на Україні* свідчать про те, що існують контакти з католиками, і про такі контакти, хоча й рідше випадкові, згадує також київський пастор Георгій Вінс, що 1979 р. виїхав до США. Пастор Вінс, в тому ж ітерв'ю журналові *Сучасність*, згадує також проблему мови, розповідаючи про те, що баптисти з Галичини, що приїзджають відвідувати громади, наприклад, у Києві, під час богослужень та спільних молитов говорять по-українськи.

Однак, українські баптисти не цікавляться національним питанням. Зате питання мови завжди цікавило їхніх російських братів, що, як оповідає Г. Домашовець у своїй історії українського баптизму, навіть після війни на Заході добивалися першенств в спільній організації та не хотіли допускати до створення окремої, української. Не випадково, від самого початку Союз баптистів називався не українським, а Союзом баптистів України — такі нюанси також використовували й використовують, наприклад, комуністи в назвах своїх партій. Великодержавництво, отже, не міняється, навіть коли воно — в ім'я Боже.

СПОГАДИ

РВУТЬСЯ НИТКИ ДРУЖБИ. БОРИСОВА ЗАГИБЕЛЬ

(Листування з Б. Антоненком-Давидовичем)

Юрій Самброс

В жизни нет ничего дороже людей...

А. П. Чехов

Письма — больше, чем воспоминанья: на них запеклась кровь событий.

Это само прошедшее, как оно было, задержанное и нетленное...

А. И. Герцен

Як уже згадано, я уникав листувань і зв'язків із колишніми знайомими. Дуже рідко обмінювалися листами і з Матвієм, бо знав, що листування перлюструється. Лише з Борисом у мене не вшухав жвавий обмін листами, бо сам Борис був безоглядним кореспондентом, що писав мені часто, не зважаючи ні на що. Це мене й лякало й тишило. Листування з ним було великою відрадою, й я писав, забуваючи про обережність і про свою тактику мовчазного ховання в «шпаруні».

З усього листування за час нашого знайомства у мене вціліло лише 18 Борисових листів. Це сливе четверта чи п'ята частина того, що я мав від нього. Одержувати я їх почав десь коло 1922 р. У числі перших листів були надто цікаві, а особливо писані мені з Лук'янівської в'язниці у Києві, куди їхній автор потрапив був як член губкому партії укапістів. Чималий пакунок тих листів, — як я вже згадував, — спалила моя мати невдовзі перед своєю смертю, налякана хвилею переслідувань і трусів серед інтелігенції. То було в середині 1933 р.

У мене ж збереглися лише ті, що я одержав від нього вже пізніше, й то не всі. Вони обіймають час від 1928 по 1934 р. і за змістом можуть бути поділені на три періоди Борисової біографії й три відповідних їм ступені нашої духовної спільности.

Перший з них — то 1928-1932 рр. Борис тоді жив у Києві, ріс як письменник, переживав добу романтичного фрондизму й бойових настроїв, лаяв мене й Матвія за наше з ним в основному повне визнання політичних принципів радянського державного устрою, будованого більшовиками, — як за «квіткіянство». Лаяв нас також за властиві нам, на його думку, «малоросійські теревені», за

Друкований розділ узято з книжки "Щаблі", що невдовзі появиться у видавництві "Сучасність".

«українське філістерство», за «культ померлих богів» і за багато інших, вбачуваних ним у нас українських гріхів.

Лайка у нас в листах була взаємна. Ми з Матвієм, а я особливо, лаяли Бориса за дурний, хлопчачий романтизм, політичну несолідарність і наївність, за донкіхотство, національне хуторянство, націоналістичну обмеженість, сентименталізм та ін.

Проте, не зважаючи на всю гостроту лайки, вона була формою товариської суперечки, манерою розгортання думок. Безперечно, різниця у поглядах співлистувальників існувала, як це й буває, звичайно, серед людей, хоч би й приятелів. Але була між нами й глибока єдність: любов до свого народу, культури, до його історії, хвилювання за його майбутнє. Це єднало нас, і тому взаємна дружня приязнь не суперечила взаємному словесному прочуханові.

Гострота нападів Бориса на мене в його листах того часу пояснюється ще й тим, що я тоді в своїх листах, зважаючи на наявну перлюстрацію, іноді писав речі, що їх мій партнер помилково приймав за правдиво висловлені, хоч насправді вони призначалися не для нього, а для надто цікавих осіб з кадрів перлюстраторів. Ці особливості тої «доби» треба враховувати, читаючи тепер Борисові листи. У значній мірі тема про «квіткіянство» базується на цьому непорозумінні.

Зате тезу про те, що за даних обставин радянського терору, тиску й переслідувань для старої української інтелігенції сучасна доба мусить стати покищо лише добою культурно-національних «малих діл»,* — я справді деякий час обстоював, і це було дійсним пунктом розходжень у поглядах. Та про це мова буде далі.

Другий період у листуванні охоплює 1933 р. Саме тоді я збирався податися в мандри, бачився перед тим з Борисом, пережив більш критичне ставлення до тодішньої радянської політичної дійсності й її практики. Цей тимчасовий злам Борис вітав, як мій відхід від «квієтизму» й «квіткіянства», про віщо натякається й у його тодішніх листах.

На цей час і становище самого Бориса катастрофічно погіршало: його бойкотують офіційні, політиканські письменницькі органи й кола як «націоналіста», не дають заробітку. Наступає жахлива матеріальна скрута, постає загроза можливого арешту й заслання, якого на його очах уже зазнали численні українські інтелігенти. Він задуміється над конечністю, за моїм прикладом, кинути Україну й податися кудись у мандри...

* В інтересах збереження цілими кадрів освічених українців, як носіїв високої культури, збереження їх від фізичного винищення.

Третій період — Борис у мандрах: виїжджає в Середню Азію. Матвій теж зазнає утисків й опиняється у Харкові. Це 1934 рік. Ним і обривається листування, бо 2 січня 1935 р. Бориса вже заарештовано й потім заслано...

Заарештованих тоді засиляли переважно на Далекий Схід, на крижані північні околиці, на Колиму, на Сахалін, Камчатку тощо. Саме до речі буде згадати тут удруге (про це я вже писав), що, як переказували пізніше бувалі люди, багатьох арештантів тоді везли з Владивостоку в Магадан і на Камчатку в жахливих тюремних умовах, майже без їжі. Люди від тюремної задухи, голоду й хвороб гинули дорогою у великій кількості, й їхні трупи, а іноді й навіп-живих людей десятками викидали у море акулам, що зграєю пливли за кораблями. Нелюдські умови перевозу заарештованих були свідомо вживаним засобом фізичного нищення людей.

Очевидно, були такі думки, цього зазнав і Борис: може, й його викинуто акулам... Я був певен, що його немає в живих.

Так, стежкою багатьох, пішов у безвість і Борис... Ніколи потім, довгі роки я не чув про нього. Пером тобі земля, любий друже!..

У Борисових листах, що збереглися у мене, буває велика любов до життя, до праці й глибокі патріотичні чуття вірного сина України. З глибоким хвилюванням, любов'ю й сумом перечитую їх.

Хай вони місцями націоналістичні, повні роздратування проти чиненого тоді на Україні русотяпства. Дія викликає протидію. Борисове націоналістичне роздратування було хворобливою реакцією на відомі йому факти великодержавницького націоналізму. Поза тим в них бризки гострих думок, дотепу, гострої аналізи сучасности, мрії, товариські зв'язання... Не можу не подати тут у своїх мемуарах деякі з них повністю або у скороченому вигляді.

Ось уривки з лайливих листів з доби першого, — як я його окреслив — періоду нашого листування.

Лист 1928 р. (дати не зазначено), надісланий не поштою, а переданий через руки.

Юрасю! Мені все ж дуже прикро, що наше листування весь час переривається й ніяк не може налагодитися. Щоправда, є цьому й певні «територіяльні» причини: перебуваючи в різних місцях, ми кожний окремо давно вже увійшли в коло інших людей, у нас з'явилися нові інтереси, життя по-новому закрутило наші млини й давно вже змололо спільну роботу та її надбання на Охтирщині. Та спільна праця належить уже, коли хочеш, сантиментам і романтиці минулого, а сантименти не можуть правити за стимул до тривалих зносин. Та проте я гадаю, що наше листування могло б тривати не тільки на базі цих сантиментів (дарма, що я особисто, як знаєш,

не чужий сентиментальності), але й уже через те, що ми все ж таки, як не як, а ще живі люди. Після великих «червінкових» (як кажуть наші поети) жнив, що відбулися на Україні минулими роками, ми залишилися не сухими безсмертниками, а хоч і блаженськими, хоч надломаними й обшарпанними, та все ж стеблами збіжжя. Серед тої отави, повної будяків і всякого іншого бур'яну, що виросла на жнивах, ми, леле, невеликі винятки. Тим то, навіть беручи на увагу весь твій психологічний (а це найгірший гатунок) опортунізм, навіть, коли хочеш, твій квієтизм і «квіткіянство» («супліка до пана іздателя»), ти все ж мені, Юро, надто близький. Ти — правдива дитина нашого жахливого часу, коли ідеалом громадянина є мішанин, коли активне, повнокровне громадське життя замінено сурогатом культу померлих богів і всякого онанізму на зразок «діяльності» в гуртках авіахему, Модру, «друзів дітей» та іншої дурниці. Ти, Юро, як і багато з нас, є отой бідолашний ведмедик (колись ти красно розповів про нього у «Червоній Просвіті»), що, позбувшись фізичних ланцюгів, не міг визволитися від ланцюгів психологічних і — «на ранок другого дня ходив навколо стовпа, де вчора був прикутий ланцюгом, уторованою стежкою...». Хороша, Юро, казочка! Я її ще колись використаю, ба, як на те й ведмедик уже надто мені симпатичний і знайомий. Часи Герцена, що казав колись «Не могу молчать», давно вже одійшли в непам'ять; тепер це висловлюють інакше: Л. Троцький каже, наприклад, — «не могу писать советскими перьями», а я сказав би: «не могу мыслить всесоюзными катэгоріямі», — легше вже «соборними», дарма, що до цього стоять на перешкоді мальовані двома фарбами стовпи.

Ти не гнівайся за це на мене, Юро. Не для того, щоб дпрочити тебе, пишу я ці рядки, а тільки з якогось бентежного чуття, яке не дає мені спокою. Оце пишу я зараз свою «Січ-матір», і постають мені роз'ятреними рубінами крові ті недавні, а зараз і такі далекі вже дні. Не знаю, що з «Січі» буде, а надто як пускатиме її цензура, але розумію, що тепер:

Коли б при нім оця весна
Загуркотіла ярим гулом,
Не йшов би й він до аксіом
Так довго, жертвенно і трудно,
Він не хитнувся б перед злом
І мужньо стрів би день наш судний..

Отож, Юро, за Франком:

Вірю в силу духа
І день воскреслий твого повстання!..

Химера? Романтика? Хлоп'ячість? Ти оком мудрого і досвідченого дивишся на мій портрет 29-літнього дяді, що белькоче, як хлопчисько. Уявляю тебе, Юрасю, зараз і теж посміхаюся до тебе (біла ворона і чорна ворона, «конь вороной и конь белый»). Шкода, що ти не збагнув моїх шарад з римською історією, то ж були тільки умовні назви:

Русь-Рим, христілюбиве військо,

Синод, нагайка, Петербург,
Та хижий свист сибірських пург... —
альгебра, якою і середньошкільний математик міг би легко орудувати...
Пиши, Юрасю. Коли писатиму тобі, я вгамую трошечки свій хлоп'ячий
патос і не підведу тобі москаля...

Пиши.

Борис.

У цьому листі ще вчуваються роз'ятрені рани Борисових розчарувань і поневірянь, пережитих у зв'язку з його недавнім укапізмом і його політичною, партійною діяльністю, від якої він, зрештою, одійшов так під тиском адміністративним, як і з відчуття, хай і підсвідомо, її донкіхотства за умов тодішньої політичної сталінської нетерпимости. Звідси й визнання себе й українських інтелігентів як «надломаних і обшарпаних стебел збіжжя», звідси лайка та обвинувачення мене в «квістизмі», в пасивному спостереганні дійсности без боротьби проти її зла, хоч і сам він зі свого боку нічого, крім словесних стріл і злого сарказму проти неї чинити не міг. Вся його словесна фронда, лайка, кпини, сарказм, сатира — лише вияв болючого душевного протесту проти політичної задухи свого часу, лише інтерпретація єдиного могутнього чуття, що охопило його мозок і душу і що правдиво передається всього лише кількома, хай націоналістичними (з роздратування й зненависти до московської влади з її режимом політичних утисків), його ж словами: «не можу мислити всесоюзними категоріями»... Глибокий, ширий український патріотизм бунтував у ньому проти обов'язкових формул «общеруського», тобто русифікаторського на практиці, офіційного, циркулярами сталінського керівництва узаконеного великодержавницького чиновного світогляду, монополюю запропонованого й для української інтелігенції.

Тим же пояснюються й його дразливі докори мені в «квіткіанстві», посутність якого він і розкриває в подальших листах.

Десь у середині 1928 р. відбулася наша спільна зустріч з Борисом у Матвія. Я з ним добре посперечався, критикуючи його політичне донкіхотство, нерозважність, непрактичність, перемогу в ньому національно-культурницького романтизму й сантименталізму над здоровим, холодим розумом, якого нам, українцям, на жаль, завжди бракує. Відгомони цих суперечок і бринять у таких уривках з його листів.

Уривок з листа від 5 липня 1928:

Любий Юро? Я давно вже втратив надію будь-коли одержати від тебе листа, і твій лист був несподіванкою. Я не міг би сказати, що він був мені цілком приємною несподіванкою: з одного боку — «дым отечества нам

сладок и приятен», але, з другого — мене страшенно дратує твій унутрішній хаос і нерозуміння елементарних речей. [...] Я таки не зрозумів, що саме в мені на тебе так негативно тоді вплинуло. Мені здається, що ми обоє були тоді в стані чорношкірого й білого, яким кожному видається за кумедний колір шкіри їхнього партнера. Мені кумедно дивитися на тебе, що бачиш усю Україну в аспекті сумського «фолкльору».

Трудно мені зараз, по багатьох роках, пригадати точно зміст і основні тези наших тодішніх гарячих суперечок. Не помилюся, проте, коли скажу, що дебатовалося в основі наше українське ставлення до участі в більшовицькій практичній роботі, аналізувався з погляду історичних і соціальних ідеалів українського національно-визвольного руху той державний лад, що був створений більшовицькою «общеруською», грубоцентралістичною партією. Я і Матвій все це розцінювали з позитивними надіями і перспективами на історичне майбутнє України, позитивніше, ніж Борис. Останній за це докоряв мені в тому листі:

Мені здається, що ти, Юро, безнадійно поринаєш у трясовину концепцій часів десь Квітки-Основ'яненка. Я люблю Слобожанщину, як свою батьківщину, але ненавиджу її в цілому за традиційне «споковівчне» культурництво хуторянського масштабу й неодмінний етнографізм, що протягом нашої історії збивав на цвіту нашу потенцію і робив нас вишиваними кретинами. Не бери, будь ласка, цього всього на свою адресу, а читай це як пересторогу для тебе. При слушній нагоді я розповім тобі десь більше про це. А тим часом — лише принагідно торкнувся...

Уривок з листа від 29. VII. село Борзель:

... Я на дачі. Це якось неприємно, по-старосвітському звучить «на дачі», й, признатися, сидіння в одному місці під час відпустки мало відповідає моїй мандрованій, бентежній вдачі, але я помирився з цим, бо вирішив використати більшу частину своєї відпустки на те, щоб виконати свій старий і вдячний на твою й Матвієву думку борг — написати свій роман «Січмати». Розуміється, я не впраююсь за цей час зі своєю роботою, але гадаю все ж таки чимало зробити. Одначе я потішаю себе думкою десь у серпні заглянути на кілька днів до Матвія і побачити там тебе, щоб мати змогу, не зв'язуючи себе вузькими рамцями листа, добре таки тебе виляяти. А ляяти є за що. Отже, повернусь до попереднього.

Ти не розумієш, що в тебе від Квітки? Коротко, вельми коротко, поясню. Ти пам'ятаєш дуалізм «Родина и отечество», цей клясичний виглід кастрованої малоросійської політичної думки, що давав змогу нашим предкам землякам поєднувати «ніжність до своєї нації» (Винниченко) з вірністю общеросійському престолові. Pan rozumije, co to jest? Ти, Юрасю, звісно,

будеш одгетькуватися, іронічно посміхатись, але кому приємно заглиблюватися у деталі власного портрета й виставляти по батьках спалі прищі на «самокритику»? (? — Ред.)

Я повертаюсь до своєї «антислобідської» теорії. Цей клятий шматок України, що зазнав української колонізації далеко пізніше стандартизації етнографічних меж України на півночі, заході, й почасти, на півдні, цей шматок, мов окоренок нашого міцного колись дерева, завжди жив без певних традицій, без певної назви й певних напрямів. Українське історичне колесо не захоплювало його в своєму бігу. Політична думка, що розгойдувалась на Придніпров'ї, долинала сюди кволюю, незрозумілою луною. Слобожанщина, з своєю зламаною мовою, купецькими містами й селами, з широкими на російський зразок вулицями, завжди більше тяжіла до Москви, аніж до Києва. Квітка — це екстрат. Я не терплю його не тільки за «Шельменка-деншика», цього гімну слобідському хахлові, не тільки за всякі «Супліки до пана іздателя», а й за його слюнявість, безперспективність і спокій. Треба було Шевченкової музи, щоб реабілітувати якое минулу українську літературу, що мала такі смердючі початки, як Квітки та Котляревські. Я ненавиджу Квітку за те, що він — тип. Тип, що його інфузорії розійшлися по всьому національному організмі й живуть ще й досі. Хіба в галицьких УНДІВЦЯХ, що плазують перед тінню Пілсудського, не сидить він, цей ембріон Квітки, що без нього годі уявити етнічний український тип? Хіба він не сидить у кожного, а поготів, слобідського вчителя?

Але покиньмо цю нудну статистику. Теорія, що наша доба — це доба малих, крихітних діл — це ж Квітчине кредо! Я цілком поділяю думку одного мого приятеля, поета київського, що назвав нашу добу добою національного визволення: — Китай, Афганістан, Індія, збуджені до свого життя народи СРСР. Доба дається вимірятися не кількома роками, і масштаб її кінцевого впливу — трохи ширший за кілька задрипаних вулиць слобідського повітового (то дарма, що воно тепер «окружне»: в своїй психіці воно по-старому — повітове) міста, хоч би такого, скажімо, як Суми.

Але я багато вже наговорив тобі «дерзостей»; мушу поспішити запевнити тебе в моїй постійній до тебе приязні, симпатії й любові. Не гнівайся. Пиши.

«Смерть» пришло, як буду в Києві.

Восени 1932 р. я, живучи вже в Харкові, зацькований, як побитий собака, погостював кілька днів у Матвія в Охтирці, на Манастирській горі. Пожурилися вдвох над мою долею, посумували над долею багатьох українських інтелігентів, що на їх голови тоді вже рясно сипалися шовіністичні, великодержавницькі адміністративні й політичні утиски й репресії... Згадували Бориса. А випивши по чарці, написали йому спільного коротенького листа. Борис тепло відгукнувся на нього.

З листа від 24. XI. 1932, Київ:

Любий Юрку! Хоч ти й поросся, бо так довго мовчати не годиться під усяким поглядом, та все ж я страшенно зрадів твоєму листові. Щоправда, лист Ваш скупенький на дружні звірвання, але моя фантазія допомогла мені уявити принадну лірику Матьошиного кабінету, коли за вікном падає перший сніг, десь холодне Ворскло, чужно чергинекає флюгер, заржавілий на самотній дзвінниці, і гудуть сосни.

...А сосни гудуть, гудуть... Чого вони так гудуть?

Ех, ви сосни мої, азійський край!

Я добре уявляю собі милу ідилію, як сидять (один у кріслі, а другий на цератовій канапі) два, кажучи по-італійському, пердулла і потішаються з Борисових дурниць і нісенітниць, що в них я «на старості літ кохаюся»... Мені шкода, що мене не було там, бо я мав би подвійну потіху: послухати ваші премилі малоросійські теревені й подрочити рудименти нашого рідного (звісно, дещо оригінального) бюргерства — Юрка «ображеним чуттям» etc. Я навіть уявляю, як би ми зійшли до Ворскла (а я напевне повів би Вас туди) і за стародавнім звичаєм пожурилися. Пожурились би, посумували, а, посумувавши, сказали б «годі» й пішли знову до Матьошиних пенатів випити по чарці. Я все це прекрасно уявляю, але мене, на жаль, не було серед вас, тож Ваш лист був мені приємним відгомонам далекої радості. І через те я так вдячний Вам за нього. [...] Разом із цим надсилаю тобі свою книжку «Крила Артема Летючого», де птиця воду п'є, а з себе не випускає. Читати можна тільки першу частину, бо друга писана не для читання. Та ти упертий хахол — знаю тебе — ніколи не послухаш дружніх порад і неодмінно почнеш «мудрить» і другу; ну, та тобі ж гірше буде. Пиши!

Борис.

Листівка. 14. XII. 1932. Штемпель «Київ»:

Не можна ж, Юрку, бути таким «поросенком»! Пишеш йому листа, надсилаєш йому книжку, де птиця п'є, а він собі, як поміщик, — ні мурмур! Та після цього в мене може пропасти охота не тільки що писати, а й зайти до тебе наприкінці грудня, коли я приїду до Харкова на пленум Оргкомітету спілки письменників. А я вже тишив себе думкою, що ми посидимо з тобою вечір над оковитою, а потім надумаємо рушити днів на два до Матвія. Не можна ж так, голубе! Чи, може, ти на мене сердишся за мого останнього листа? Ну, невже ж ти таки справді хотів позбавити мене насолоди потішитися з такого витриманого філістера, як ти, та ще й до того рідної, широко-рідної продукції? Не гнівайся, Юрашку, й відпиши, а то, далєбі, як не одержу від тебе листа, обмину гостино твою хату. Отож!..

Борис.

Ось надійшли весна й літо 1933 року... Я на грані повної прострації, зацькований вкрай... Наше одруження з Зіною і промінь особистого щастя, принесений нею, ще рятує мене від самогубства. У серпні — я самозвільняюсь з усіх посад і готуюсь «стрибнути у невідоме», кинутись у мандри. Бориса в цей час теж давить зашморг письменницького, гуртівського переслідування: його катують безробіттям. Йому відмовляють у роботі, не дають платної коректи... Він голодує з родиною...

Матвій підлягає цькуванню й змушений кинути Охтирку, переїжджає до Харкова. Ми почували себе на грані фізичного знищення. В оці жахливі часи Борисові все ж вистачило сили духу писати мені стримано, хоч і з великим душевним сумом.

Лист від 5. V. 1933, Київ:

Любий Юрку! Дуже зрадів з твого другого листа й тисячу разів перепрошую за довгу мовчанку. Мені хотілося ґрунтовно відповісти тобі на твого першого листа, та на це треба було часу й настрою, а мені бракувало того й того. Надто другого. Протягом двох місяців я потрапив у жахливу матеріальну скруту, що була зумовлена не відсутністю моєї працездатності, якої мені ніколи не бракує, а «южним» станом наших видавництв,* що завинили мені чотири тисячі й не спромоглися сплатити ані копійки. Мені самому не первина голодувати, але коли це, не з твоєї вини, лихо падає на твою матір, дружину, а надто дитину, яку я, до речі, страшенно люблю, то це зовсім інша річ. Це гнітить, справляє враження безвихіді й розпачу. До цього долучилася й хвороба легенів, що зробила з мене, людини охочої до вслякого спорту й пригод, кабінетного посидільця. Протягом цього року сталося кілька смертей близьких мені людей: Васильченко, робітник, колишній укапіст Михайловський, моя баба, — все це впливало на мене також, я мимоволі пригадав прадавнє вішування кількох хіромантів, що колись напрочуд збіглися щодо моєї долі, а саме, що я, коли мені вийде 33 роки, себто саме тепер, маю гиннути. Одне слово, я почуваю себе трохи самотнім на цій «найпрекраснішій з поміж плянет»; приготувався на практиці відбутися закон вічної еволюції матерії... До цього я з інерції працював скажено й далі, щоб бодай трохи на майбутнє забезпечити свою родину. Ти, певно, розумієш, що під таку смугу мені було не до листів, хоч і дуже часом кортіло відповісти тобі на твого «п'янького листа». Але ти дарма печеш за нього рака. Він був дуже широкий і ствердив одну мою думку щодо тебе, яку я вважаю за свій обов'язок тобі висловити заради тебе ж самого.

* Борис натякає на несамостійне, залежне від Москви, становище українських видавництв, пасинків у порівнянні з російськими видавництвами...

Мушу перервати Борисів лист і пояснити те, про що він далі пише. Він закидає мені, що я починаю хворіти на «манію переслідування»... Мова йде про те, що я не один раз благав Бориса не бути надто довірливим до друзів і знайомих. Це був час, коли органи ГПУ розгорнули скажену шпигунську активність поміж громадян. Рідко кого з більш-менш помітних інтелігентів не викликали до ГПУ на різні допити й шляхом різних перехресних, правдивих і шахрайських прийомів не змушували на різні «зізнання», що обплутували й самого зізнавця й його близьких.

Цю систему я скуштував і на власній істоті. Викликали багато разів і мене. Особливо після відбутого ув'язнення. Але мені, як я вже про це розповідав, пощастило себе поставити так, що я й «зізнався» і в той же час мої «зізнання» не варті були й ламаної копійки й не нашкодили нікому.

Я знав, що викликають туди часто й Гриця Сергієнка. І по багатьох сторонніх прикметах впевнювався, що Гриць там поводить себе не так, як я, й що він, певно, там загруз, що йому доводиться виконувати коло нас обов'язки агента... Про це я й попереджав Бориса, як і Матвія, багато разів.

Як потім, кілька років пізніше, з'ясувалося, я у своїх спостереженнях не помилився. Знав я також, що й Мишка Алимова психологічно катують, викликаючи на допити. У Мишкові я був певний, що він легко не піде на запродання своїх товаришів...

Але, пам'ятаючи про катівські й провакаційні методи органів ГПУ, я мав підстави припускати, що якимось, з необережності, Мишко міг під час допитів потрапити в якусь халепу, за яку вчепляться його мучителі, й що в цей спосіб Мишко якимось, проти своєї волі, може нагрішити проти нас, своїх товаришів. Від нього можуть вимагати обов'язків інформатора, спочатку в невинних справах, а потім і в серйозніших.

Спостерігаючи Мишка останні місяці того часу, а помітив, що він задумувався, смутнів у присутності друзів і явно унікав, хоч і з видимим сумом, попереднього тісного спілкування. Я пояснив собі це явище саме в той спосіб, що Мишко не хоче бути інформатором, чого від нього — а цього я був певний — вимагали, й що він рятується тим, що тікає від зустрічей. Я широко жалів його в своїх думках і зміцнював свою повагу до нього.

Але — він був людина. І, як людину, його могли замучити його мучителі, силоміць і обманом зробити «сексотом». Зокрема я боявся, що його силоміць можуть тоді використати саме коло Борисової особи, й розказав Борисові про всі свої побоювання та сумніви, прохаючи на всякий випадок навіть і з Мишком бути обережним. То був такий клятий, страшний час, коли з обережності не треба було вірити нікому...

Борис у подальших рядках свого листа й заперечує оцим моїм закликам до обережності:

Я ще під час першої нашої зустрічі у Харкові, — пише він, — а відтак в Охтирці, помітив у тебе твою хворобливу підозрілість, яка призводила тебе до імперативних, дарма що нічим не підпертих, тверджень. Ти, певно, вже розумієш, що я кажу? Твоя думка про Мишка, до речі, висловлена по-струсівськи, остаточно переконала мене, що ти вже носиш у собі рудименти манії переслідування. Я розумію, що ті дикі обставини, в яких ти живеш, могли дуже легко це породити, але також, що коли своєчасно не звернути на це увагу, це може привести до дуже кепських наслідків. Отож, Юрку, залишаючи собі цілком природну й, так би мовити, «законну» обачність, ти мусиш сам узятися за себе, щоб викоринити надзелень цей небезпечний симптом. Головне, про це треба найменше думати, додержуючися мудрої хачлацької філософії — біда біду перебуде, одна згине, друга буде...

Щодо Мишка, як і взагалі щодо попередніх твоїх гадок, звісно, — все цілковитий абсурд. Моя мембрана щодо цього надто чуйна і здебільшого не помиляється. Я навіть починаю тепер переконуватися, що й у Грицеві в Сумах ти помилявся.

Але годі про це. Поговорімо про веселіші справи. Передусім, вітаю тебе «в якості молодожона», як це, здається, так треба казати за новими настановами Наркомосу. Щоправда, мушу признатися, що ця новина мене мало вразила: часте повторювання атрофує первинну свіжість сприймання... А втім, роки біжать, життя не бариться, і нам зволікати з ним не доводиться. [...]

... Як ся має неборака вигнанець Матвій на Лопанських берегах, закутий озіями столичних кам'яниць? Цими днями я напишу йому.

Не покладаючись на химерну письменницьку долю, я почав працювати фізично: маю клопоть землі під Києвом і обробляю свій город. Від цього, певно, й почувати став себе краще. Сонце, повітря і краєвид далекого Дніпра! Пиши, любий друже!

Твій Борис.

P.S. Чи ти читав у «Літературній газеті» уривок з мого роману «Борг» і в «Червоному шляху» оповідання «Вмирають Свароги» (чч. 11-12)? Як вони тобі?

Та над головою Бориса вже густішали чорні хмари... Атмосфера ворожості, політичного недовір'я, підозри, наклепів, цькування, гуртківської склочности — облутувала його істоту. Чим далі — задуха ставала тяжчою. Борис почував її, й іноді тривожне передчуття якоїсь неминучої трагічної розв'язки охоплювало його душу...

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

UKRAINE DURING WORLD WAR II: HISTORY AND ITS AFTERMATH. A Symposium. Edited by Yury Boshyk. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1986. 291 pp.

УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ІСТОРІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ. Симпозіум. Юрій Божик (ред.). Едмонтон, 1986. 291 стор.

Не часто трапляється, щоб нова книжка, особливо на нашому книжковому ринку, з'явилася саме в час, коли на неї така гаряча потреба, як обговорювана тут англomовна *Україна під час Другої світової війни. Історія та її наслідки*. Книжку цю видав Канадський Інститут українських студій в Едмонтоні, що без реклами та зайвого галасу стає шораз сильнішим осередком наукового життя української діаспори, а під видавничим оглядом він цілком правдоподібно посягає на перше місце в цій підставовій ділянці.

Редактор цього збірника — молодий науковець Торонтського університету Юрій Божик, а серед українських авторів, побіч таких відомих як редактор місячника *Сучасність* Тарас Гунчак, Петро Потічний, Орест Субтельний, Роман Сербин, Мирон Куропась, а з молодших Роман Купчинський та Мирослав Юркевич. На окреме визнання заслуговує Богдан Кравченко, редактор недавно виданого збірника *Ukraine After Shelest* і автор виданої під кінець 1984 р. книжки *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine* (Нью-Йорк: St. Martin's Press, 1985). Остання книжка Кравченка є визначною подією серед наших книжок і під кожним оглядом заслуговує на найбільшу увагу українського читача. За допомогою великого наукового матеріалу, переважно радянських джерел, хоч не бракує побіч них і західної класичної советології, Кравченко на базі соціологічно-економічної аналізи подій і процесів в Україні, починаючи від кінця 19 ст. і до 1970-их років біжучого, з'ясовує національно творчі процеси в Україні і зріст національної свідомості.

Крім українських, чужі автори: Марк Елліот, Дейвід Матас, Пол Зумбакіс також зробили цікавий внесок у книжку. Вона складається з трьох частин: Україна в час Другої світової війни; Історія та її наслідки; Документи 1929-1966.

Перша частина складається з двох розділів: Окупація та Коляборація й опір. Відкривають збірник вступ і змістовна стаття Субтельного "Радянська окупнація Західної України 1939-1941". Починаючи з підписання договору між Гітлером і Сталіном, який

уможливив Гітлерові розпочати 1 вересня Другу світову війну нападом на Польщу, автор наголошує, що Перша світова війна, з одного боку, зміцнила в Східній Європі національно-визвольні рухи у формі націоналістичної виключності, а, з другого боку, через більшовицьку революцію посилила їхню протилежність — клясову боротьбу, що стала засобом відродження російської імперії. Субтельний дуже стисло показує першу радянську окупацію українських західних земель, типові для радянської системи бруталності та обман, які починаються нібито наголошенням принципів національних прав і участі населення в самоврядуванні, а кінчаються введенням партійної диктатури, безоглядним російшенням, а під кінець безмежним варварством і народовбивством, доконаними більшовицькою владою в час відступу від німецької армії на тисячах в'язнів і взагалі населення 1941 р.

Кравченкова стаття "Радянська Україна під нацистською окупацією, 1941-1944" є найширшим і найповнішим у цьому збірнику показом загального стану в Україні в час Другої світової війни. Кравченко починає даними про втрати України в час тієї війни й дуже влучно характеризує їх цитатою з праці відомого апологета Радянського Союзу Едгара Снов, який в час подорожі по Україні ще по гарячих слідах війни ствердив: "Ніяка європейська країна не потерпіла від глибших ран, що їх зазнали її міста, промисловість, сільське господарство". Як і кожний серйозний дослідник, Кравченко не міг поминути того, чим Субтельний закінчив свою статтю, а саме неймовірних і небувалих в історії народів нашої доби, масових мордувань невинних людей державною владою. Пройшовши пекло радянської окупації, населення прагнуло змін, сподівалося глибоких змін, хоч і боялося, що тих змін на краще не буде.

В тій складній ситуації єдина українська діюча національно-політична сила ОУН, хоч і розколота попередньо після розламу 1940 р. спромоглася ціною найважчих зусиль і найбільших жертв, від тисяч своїх членів, але, не зважаючи на ті, не раз неймовірні зусилля, не завжди могла добиватися успіхів. Кравченко дає критичний нарис тих зусиль, яким непереборну перешкоду ставила німецька безперспективна політика, як також жорстока та обмежена адміністрація. Кравченко правильно стверджує, що в "Радянській Україні коляборація була найнижчою в Європі, хоч би з тієї простої причини, що німці не допускали її" (стор. 24). Хоч гітлерівський режим базікав про створення "нового устрою в Європі", але, "німецьким пропагандистам було суворо заборонено сказати будь-що про пляни нацистів для окупованих територій" (стор. 17), а це значило, що, крім опанування тих територій і безоглядної експлуатації та нищення населення, інших намірів у німців не було.

Тому не диво, як це описує Кравченко, що вже кілька тижнів

після свого приходу на українську територію гітлерівці застосували найгірший терор. Більшовики виявили себе значно розумнішими за німців, коли, повернувшись в Україну після відступу німців, заявили, що приходять "обороняти нашу українську державність" (стор. 31).

На тлі тих двох статей Гунчак характеризує в своїй статті "Українсько-жидівські стосунки під час радянської та нацистської окупації" тло й події в співжитті тих народів. Гунчак, справжній український фахівець у студіях українсько-жидівських стосунків, починає з того, що "різні автори, вживаючи фрагментарні і часто сумнівні докази, створили негативний стереотип, що його емоційні перегини тримали жидівську й українську спільноти в стані постійної конфронтації" (стор. 39). Гунчак не заперечує, що між українцями й жидами були проблеми, були конфлікти. Але не расизм, не антисемітизм були їхньою причиною. Він пише: "Проблеми між тими двома групами мали своє коріння в минулих соціальних економічних і політичних взаєминах, які сформували сприймання та поставу українців і жидів, ставлячи їх у становище супротивників" (стор. 51). А це були нормальні життєві ситуації; соціальні, економічні та національно-політичні проблеми між двома народами, що жили разом, але обабіч спільної границі завжди породжували конкуренцію, а то й боротьбу, яка, на жаль, не раз вироджувалася у взаємні жорстокості й насильства.

Гунчак покликається на Філіпа Фрідмана, відомого жидівського автора, що, як і інші жидівські автори, бачить у тих економічних, соціальних і політичних конфліктах ... антисемітизм. Фрідман цитує пункт 17 Політичних постанов ІІ (Краківського) Великого збору українських націоналістів на доказ антисемітизму українських націоналістів. Пригляньмося до цієї цитати:

Жида в СРСР є найвідданішою підпорою пануючого більшовицького режиму та авангардом московського імперіалізму в Україні. Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-більшовицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спрчинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів поборює жидів як підпору московсько-більшовицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва це головний ворог. (*Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*, том ІІІ, стор. 15).

Зацитована вище декларація під кожним оглядом заслуговує на докладніший розгляд, бо вона є офіційним становищем головного угруповання українських націоналістів — ОУНр, яке в час видавання цієї декларації було домінантним політичним чинником в українському житті і таким, може дещо іншою мірою та в іншій формі, залишилося й до сьогодні.

Деклярація складається під оглядом змісту з чотирьох частин.

Почнімо з першого речення тієї точки, бо саме воно має найкритичнішу вагу, як і перша частина другого речення, яка стверджує існування протижидівських настроїв українських мас. Текст той написаний 1941 р. під свіжим і безпосереднім враженням подій на окупованому більшовиками українському Заході. Фактом є те, що в той час були всі підстави твердити, що поза російським елементом жиди були "найвідданішою опорою [...] большевицького режиму". Російський елемент створив цей режим і є його власником та захисником. Серед допоміжних чинників в opinіo народів СРСР жиди були на першому місці. Це підтверджують серйозні, неупереджені дослідники Радянського Союзу. Гунчак наводить одного з таких, англійського дослідника, жиди за походженням, Леонарда Шапіро: "Коли більшовики, захопили владу, жидівська репрезентація у найвищому ешелоні партії (комуністичної) була далеко не маловажною... Жидів було багато на нижчих рівнях партійного апарату, спеціально в ЧеКа та її спадкоємцях ГПУ, ОГПУ, НКВД" (стор. 43). Приблизно те саме, тільки значно обережніше, подає навіть відомий мисливець за протижидівськими воєнними злочинцями Симон Візенталь, у розмові з американським журналістом Ларс-Еріком Нелсоном, одним із зачинателів протиукраїнської кампанії в американській пресі. Нелсон так передає хід думок Візенталю: "Він замислювався над парадоксами війни: що старшини Гестапа та радянське НКВД зустрічалися в Польщі для обміну інформацією, як знищити польський рух опору; що деякі радянські комуністи-жиди здійснили brutальні вчинки проти поляків і українців" (*Дейлі-ньюз*).

Поставім собі питання: чи доцільно було включати такий пункт 17 в політичні постанови Великого збору? На це доцільніше можна відповісти іншим питанням: а чи можливо було поминути таке важливе питання в умовах гітлерівської дійсності перед лицем недалекого збройного конфлікту Москва—Берлін? А коли вже відповідати, треба було зробити це на базі реальних фактів.

Друга частина тієї декларації передає ставлення українського населення до жидів, зумовлене історичними традиціями та життєвим досвідом, з одного боку, а, з другого, тими двома факторами, що про них говорять Шапіро і Візенталь: непропорційно високою участю жидів в перемозі большевиків, а відтак в радянському будівництві, та "brutальними вчинками проти поляків і українців" деяких жидівських громадян, як каже Візенталь. Жидівського народу, як цілоти, ані жидівської спільноти в Україні, не можна було обтяжувати відповідальністю за ті вчинки. На додаток до цього, ми мусимо розуміти, що жиди на терені колишньої Росії після довгих десятиліть поневірянь, принижень, нестатків і злиднів,

а, врешті, й жаху погромів були більш, ніж інші, схильні повірити тим райдужним гаслам, що їх оголошували більшовики; бо хто знав, що за тими гаслами приховується і що після них прийде? Вони помилилися, але скільки наших людей, і то найкращих, зробило такі самі помилки?

Але найсуттєвішими в пункті 17 є позитивні ствердження та напрямні, з'ясовані в ній. І цікаво, що саме на них не звертає уваги жидівська сторона. Ствердивши фактичний стан речей, краківський Великий збір перестерігає українську громадськість, що Москва "використовує протижидівські настрої українських мас, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спрчинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів". Великий збір вказує, що червона Москва є "головним ворогом", тому на нього треба спрямувати свої сили й свою увагу. Отже, хто хоче покликатися на пункт 17, той мусить повністю, щоб бути в згоді з правдою, не виривати з контексту одне чи друге речення, але брати до уваги цілість. А цілість, повна правда, говорять, що Збір, ствердивши непропорційно високу участь жидів на боці більшовиків, не поминув мовчанкою факти, про які згадає Візенталь, ствердив існування на тому тлі протижидівських настроїв, зробивши протилежне до того, що твердить велика більшість сучасних жидівських авторів: остеріг перед протижидівськими виступами й закликав всю свою енергію спрямувати проти Москви.

Гунчак присвячує у своїй вагомій змістом статті чимало уваги поняттям "коляборація-коляборант". Він стверджує, що на певних етапах коляборацію викликала потреба оборони населення, як також використання посталих ситуацій, але завжди для добра української справи, для захисту населення. Це були відступи у боротьбі за осягнення мети, як відступає на певному відтинку бойовий командир, щоб на іншому добитися своєї важливішої мети. Коли ж ідеться про окремих людей, тільки злочинні одиниці шукали нагоди задовольнити свої злочинні інстинкти, а інші, напевно переважна більшість, були чесними людьми, яким за їхню невдячну, але корисну для громади роботу, слід бути радше вдячним.

Друга частина першого розділу "Коляборація і опір" має трьох авторів: Потічний пише на тему "Українці в військових формаціях Другої світової війни", Юркевич — про "Галицьких українців у німецьких військових формаціях", а Еліот — про "Радянських воєнних коляборантів". Хоч Потічний подає тільки загальні інформації про українців у мілітарних формаціях по обидва боки фронту, з тих інформацій стає ясно, як мало ми знаємо про цю справу. Й тому відразу насувається питання: чи могли б наші історики зайнятися вивченням цього питання?

Юркевич намагається ширше обговорити вибрану ним тему. Досить багато місця присвячує він ОУН і в тому допускається неточностей. З його статті виходило б, що вже на Другому великому зборі у Римі (він це називає конференцією, хоч конференції в ОУН мали зовсім інші завдання, ніж Великі збори, бо останні були найвищим органом усього руху) в серпні 1939 р. речники підпілля Західніх земель не визнали Головою полковника А. Мельника (стор. 70), хоч насправді було зовсім навпаки. В осені 1938 р. після виїзду полковника закордон, а відтак на римському зборі, члени організації краю ентузіастично підтримали полковника на тому пості. Революційний провід виник значно пізніше у висліді розходжень у праці ОУН, з якої крайові учасники були незадоволені. В іншому місці Юркевич каже, що Третій великий збір 1943 р. відбутий в Україні, провів "ревізію ідеології" (стор. 73) в напрямі демократизації руху. В дійсности перші кроки в цьому напрямі зробив уже Великий збір у Кракові. На жаль, вкралася у статтю також очевидна суперечність. На стор. 69 Юркевич цитує офіціоз ОУН *Розбудова нації*, де сказано: "Український націоналізм не тільки не можна ототожнювати з італійським фашизмом, але його навіть не можна з ним ближче порівнювати", а в наступному реченні від себе він пише: "Орієнтація керівництва ОУН в напрямі італійського моделю...". Взагалі шукання світоглядowego пов'язання українського націоналізму з італійським фашизмом чи німецьким націонал-соціалізмом — ризикована справа, бо в документах, писаннях і джерелах нелегко знайти докази на це. Навіть Д. Донцов, що його дехто хоче зробити духовим батьком ОУН, у своїй підставовій книжці *Націоналізм* покликається багато менше на німецькі джерела та прототипи, ніж на англійські та французькі. З того слід зробити висновок, що в аналізі й оцінках українського націоналізму та його організованого рамени ОУН треба виходити таки з його матеріалів.

Третю статтю тієї частини "Радянські воєнні коляборанти" Елліота присвячено розглядові питання колишніх радянських громадян, що стали німецькими військовими коляборантами. Елліот добре обізнаний з джерелами до цього питання й тому дуже пластично зображує жахливі умови німецького полону, нацистське расове божевілля, політичну тупість, зазнайство та безперспективність найвищих німецьких державних чинників. Він ознайомлює нас з назвами й детальними цифрами різних ненімецьких формацій в складі німецьких збройних сил, подає докладніші дані про дотепер українськими дослідниками ще зовсім не досліджену українську живу "Суми", яка у висліді найважчих людських втрат перестала існувати у боях за Сталінград.

Друга частина обговорюваної книжки під назвою "Історія та її

наслідки. Слідства воєнних злочинців у Канаді і США" складається з п'яти статей: Матаса — "Віддання нацистських воєнних злочинців у Канаді в руки правосуддя", Сербина — "Здогадні воєнні злочинці, канадські засоби масової інформації та українська громадськість", Зумбакіса — "Співпраця між американським бюро спеціальних слідств і радянською тайною поліцією", Купчинського — "Нацистські воєнні злочинці: роля радянської дезінформації", Куропася — "Українські американці та пошукування воєнних злочинців".

Всі ці статті добре поінформованих авторів подають досить вичерпно різні факти й питання, пов'язані з теперішньою погонею за такими злочинцями: з одного боку, хто й чому підпадає під ту категорію гітлерівських помічників, а, з другого, як підходити до розв'язування цього питання і як шукати злочинців. Автори статей чимало зробили, щоб зібрати й наочно представити матеріяли, які існують, і завдяки тому ці статті будуть не лише засобом інформації для читачів, але також поважним внеском у формування громадської думки про цю болючу проблематику.

Дуже цікавою була пресова конференція для представників торонтської преси, яка не лише додатково висвітлила деякі справи й питання, але наголосила далекосяжні аспекти воєнних злочинів, народовбивства в час Другої світової війни та після неї. Сербин порушив справу воєнних злочинів, учинених советами ще до вибуху німецько-російської війни 22 червня 1941 р. До цього долучився Вастокас, який поставив вимогу, щоб узагалі замислитися над питанням "Другого Нюрнбергу", де можна було б висвітлити ті злочини. Він же поставив вимогу, щоб канадська Комісія Дешена поширила свій мандат на радянські й інші воєнні злочини. Тим він відкрив зовсім нові горизонти для дальшого опрацювання тих таких важливих у житті народів питань. Інші присутні долучилися до його вимоги. Треба думати, що така поширена ідея розгляду воєнних злочинів і взагалі народовбивства раніше чи пізніше стане на порядку денному засобів масової інформації і змусить державних мужів замислитися над тим, як розв'язати цю трагічну проблему. Бо, як сказав на тій конференції один з її учасників Гунчак: "Воєнні злочинці мусять стати перед правосуддям". Матас підкреслив очевидну вимогу, що, якщо брати до уваги радянські документи й свідків, їх треба розглядати в канадських судах згідно з вимогами канадської судової процедури, а Зумбакіс, неначе ілюстрацію до цього, переповів такий факт з переслухування в радянських умовах і радянськими методами одного з радянських свідків.

— Хто вас підготував до цих зізнань і до цих питань? — запитали свідка.

— КГБ — відповів свідок по-литовськи.

— Ніхто! — переклав цю відповідь радянський перекладач. На шастя присутній з американської сторони розумів по-литовському і передав судові в Чікаго відповідь свідка і, "поданий під судовою присягою" переклад радянського перекладача.

В останній частині книжки подано документи. Серед них є такі, що дотепер були українському читачеві невідомі, інші — тільки частково. Хоч документи торкаються подій давніх літ, але український читач напевно читатиме їх, не раз затаївши подих, бо в них міститься й частина його життя.

Як звичайно, в кожній книжці трапляються помилки. В обговорюваній є їх чимало, що, мабуть, великою мірою викликано поспіхом у видаванні книжки так, що навіть редактор не міг їх вилувити. Кажуть, що книжку підготовляють до другого видання, в якому можна буде виправити помилки й недоліки. Ось деякі з них:

На стор. 18 Кравченко каже: "Німеччина була єдиною державою, що опиралася статус-кво". А Угорщина? А Литва?

На стор. 42 у статті Гунчака: замість Порицьк подано "Поритц".

На стор. 53 там таки: Самбір — в дужках подано уточнення: Івано-Франківськ.

На стор. 63 Потічний каже: "Нахтігаль мав коло 1000 людей"?

На стор. 74 Юркевич подає: "голод на Закарпатті на весну 1942 ", в дійсності це був голод на Галицькому Підкарпатті.

На стор. 139 Купчинський інформує: Микита Хрушов "узяв участь у похороні" і "поклав вінок на гробі Шептицького" — цю легенду давно виправлено.

На стор. 173 нотатка до одного з текстів Декалогу, в якій сказано: "невідомо, коли його нова версія стала офіційною". Загальновідомо, що ніколи, бо ніколи Декалог не став офіційним документом . А який його текст був первісним, чи так би мовити, авторизованим, сам його автор Ленкавський заявляв, що він собі не пригадує; деякі тексти "були краші від його" — сказав він.

Книжка *Україна під час Другої світової війни* не потребує похвали. Її актуальність і загалом добре опрацьований зміст підтвердили загальний попит на неї і підготовка другого видання. На майбутнє побажане, щоб автори рішучіше позбувалися упереджень, як наприклад, у підході до українського націоналізму та в його оцінці, де в не одному випадку автори статтей послуговуються популярними клішами, або закидами, не раз прихованими, в бік націоналізму, не подаючи документальних даних чи, взагалі, доказів.

Ярослав Гайвас

ФОТОПЕРЕДРУКИ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

Починаючи від 1972 р. в кількох наукових серіях виходять передруки старих та новіших, сьогодні майже недоступних, українських граматики, словників та інших творів, що займають важливе місце в історії розвитку україністики. Всі вони завдячують свою появу ініціативі славіста і україніста Франкфуртського та Українського вільного університету (УВУ), що заснував для видавання цих творів три різні наукові серії. При Франкфуртському університеті: *Specimina Philologiae Slavicae* видання Олекси Горбача та Герда Фрайдгофа; при УВУ: *Матеріяли з української діалектології і Українські граматики*.

Серію *Спеціміна...* засновано ще 1972 р., в ній вийшли "Грамматика Словенська" Лаврентія Зізанія, "Львівська грамматика" Адельфотеса 1591, "Грамматика" Мелетія Смотрицького, "Крем'янецька грамматика" з 1638 р. (1975).

Ці видання виходять фотодруком з солідними фаховими вступними статтями, додатковою бібліографією та іншими відповідно до твору потрібним науковим поясненням.

В цьому короткому огляді ми хотіли б звернути увагу тільки на шість видань Горбача, що появилися останніми роками: У серії *Української граматики* (УВУ), де 1978 та 1979 рр. з'явилася *Грамматика малоросійського наречія* Алесея Павловича Павловського (С.-Петербург, 1818) та "Грамматика Славо-Рутена" закарпатця Михайла Лучкая (Буда, 1830), був перевиданий у 1982 р. як випуск ч. 3 "Малорусько-німецький словар" Є. Желеховського та С. Недільського. Цей словник, що вийшов у Львові в 1882-1886 роках був одним з перших українських лексикографічних творів, що містив у собі весь тоді доступний західньо- й східньоукраїнський лексичний матеріал; він послужив і Б. Грінченкові та іншим авторам в їхніх працях над словниками української мови.

"Українські граматики", вип. 4, — це передрук граматики Павла Бузука *Історія української мови*, Київ, 1927 (Мюнхен, 1985). Передрук нариса історії української мови Бузука продумано як оглядовий підручник з історичної граматики української мови. Складена видавцем велика "вибрана бібліографія" до цієї ділянки допоможе зацікавленим колам зорієнтуватися в науковій літературі з ділянки індоевропеїстики, славістики і головно україністики. Сам Бузук працював як український і білоруський мовознавець і написав свій нарис на підставі довголітніх студій над староукраїнськими літературними пам'ятками. П'ятий випуск "Українських

граматик" — це передрук *Граматики української мови* Василя Сімовича, а саме друге доповнене видання з 1921 р., видане в Ляйпцігу (Мюнхен, 1986). Граматика Сімовича, відомого львівського мовознавця (1880-1944) — це підставовий підручник, з якого навчалися студенти україністики в 1920-1930-их роках в Західній Україні. Для історика української мови ця граматика містить дуже багато матеріялу з літературних творів усіх українських земель. Граматичні приклади підібрано надзвичайно вдало та цікаво. Цінна граматика ще й своїм великим додатком "Віршування", де на прикладах з народної творчости та творів української лірики автор склав солідний посібник. Саме цей додаток "Віршування" заслуговує на увагу наших літературознавців. Горбач, сам один із учнів Сімовича, дає коротку аналізу його граматики з мовознавчого боку, знайомлячи читача з перебігом україністичних студій у Львові в другій половині 1930-их років.

В серії УВУ *Матеріяли до української діалектології* з'явився як третій випуск передрук двох почаївських стародруків, а саме "Два почаївські стародруки — Книжниця для господарства" (1778) та "Політика Світська" (1770-1794), Мюнхен, 1985. Ці два твори, що вийшли свого часу в Почаївській василіянській друкарні, це пам'ятки подільського говору 18 ст. Перший з них — господарсько-ветеринарно-лікарський poradnik, другий — poradnik доброго тону та поведінки за столом. Обидва твори цікаві також з соціально-культурного погляду. Тому що лексика обох творів віддзеркалює вживану відповідну термінологію, Горбач додав список всіх лексичних термінів, що допомагає лексикологам використовувати ці пам'ятки мови в їхніх працях. Як вказує Горбач, цими творами цікавилися в минулому вже Головацький, Франко та Возняк.

У Франкфуртській серії *Спецімана...* з'явилися в 1985 р. три фотопередруки, що мають велику вартість для славістичної науки: Червінська Л. Ф., Дикий А. Т. "Покажчик з української мови, Харків 1929-1930, матеріяли по 1929 р. Це важлива бібліографія з українського мовознавства, що містить хронологічний список творів, складена ще перед часом, коли партійна ідеологія примушувала українських науковців проводити відповідну селекцію творів чи замовчувати невігідних авторів, як це завелось на початку 1930-их років в Радянській Україні.

Тимченко Євген, "Історичний словник українського язика", Харків-Київ, 1930-1932. Передрук цього твору, який існує на Заході тільки в одному примірнику, тільки перша частина якого побачила світ (А-Ж) — решту знищено, а автора репресовано — дає західним славістам та україністам можливість пізнати одну з найповажніших лексикологічних праць з ділянки історії української мови, що в наслідок придушення самостійної української науки, а

україністичної зокрема, залишилася великим торсом. У своєму вступному слові Горбач знайомить з науковою діяльністю Тимченка та критикою його великої праці з боку радянських мовознавців, що керуються централістичними російськими критеріями. Тоді, коли Тимченків словник включає мовний матеріал пам'яток Київської доби, сьогодні ці пам'ятки можуть служити виключно джерелом російської мови.

Третій передрук в серії Франкфуртського університету — не мовознавчий твір, але не менш важливий для україністики. Перевидано *Літературну критику Підсоветської України* Ярослава Гординського, працю, що вийшла в Львові 1939 р. Ця праця, що становить унікальний огляд української радянської літератури 1920-1930-их років, написана на підставі оригінальних творів, журналів та радянських газет, що їх отримувало НТШ з Харкова та Києва. Монографія Гординського дає систематичний огляд проблематики літературних напрямків в Радянській Україні та почасти також у Росії, вказує на періодичні видання того часу та "літературну дискусію", що тоді запекло вели на сторінках журналів та газет. Перевидання "Літературної критики" Гординського повинно зацікавити всіх літературознавців, що займаються розвитком літератури в Радянському Союзі.

А-Г. Г.

З ПАРИЗЬКОГО ЖИТТЯ

Катерина Штуль

Пам'яті Василя Стуса

З ініціативи Академічного Товариства 6 грудня 1985 р. в приміщеннях Бібліотеки імени Симона Петлюри в Парижі відбувся літературний вечір, присвячений пам'яті Василя Стуса. Виконавцями вечора були: Леонід Плющ, Катерина Штуль, Олександра Кукловська та Данило Штуль. Стіл, за яким сиділи виконавці, був декорований гілками хвої, (за кельтійською астрологією вічно зелений тис був деревом-супутником Стусового життя), на стіні висів великий портрет, зроблений спеціально на цей вечір паризьким малярем Володимиром Макаренком.

Вечір відкрив голова Академічного Товариства Аристид Вирста, який закликав присутніх ушанувати пам'ять поета хвилиною мовчанки. Макаренко в своєму слові коротко пояснив присутнім символіку свого твору, яка спонтанно виринула з тематики Стусової поезії.

Картину поділено на дві нерівні частини горизонтальною лінією. В нижній, меншій з правого боку, відразу під лінією ... "Горілець з-за облоку свінула Софія", відбиваючися як у воді, а з лівого боку темний профіль поетового обличчя характеризував незламність і героїзм вдачі Стуса. Цей профіль у верхній частині переходив у величаву білу постать жінки-України, обвіяну різнобарвними стрічками. Цілість обрамовано колючим дротом і силюетами вовків-убивців як пекельною межею, за яку вже не вдалося вийти поетові, бо вона стала межею ... "котроку вертається утрачена душа у прапервні".

Коротким літературним нарисом Катерина Штуль представила трагічний шлях поетового життя і подала головні лінії його творчости.

Основну доповідь виголосив Плющ взявши за мотто вірш Стуса зі збірки *Палімпсести*,

...Прости, що ти, така свята,
на тім вогні, як свічечка, згоріла.
Ой як та біла білота боліла,
о як боліла біла білота!

яке так влучно сполучилося з білою постаттю України з Макарен-

кового портрету, Плющ з притаманним йому філософським підходом, але в приступній формі, подав на тлі подій, які сталися в Україні, тонку аналіз тематики та словесного вислову Стусової поезії, яка етап за етапом віддзеркалювала послідовний, безкомпромісовий ріст однієї з наймаркантніших постатей нашого опору.

Обидві доповіді ілюстровано поезією Стуса в виконанні відомої паризької артистки-декляматорки Олександри Кукловської українською мовою, Данила Штуля — французькою, в перекладі Олесья Плюща — і англійською мовою.

Дуже дбайливо підготований вечір, високий рівень доповідей, експресивна деклямація Олександри Кукловської та філософічно-стримана Д. Штуля, створили небуденно врочистий настрій, в якому відчувалася духовна присутність Василя Стуса — незломного борця за національне буття українського народу.

Нове покоління кобзарів

16 лютого 1986 р. Українська громада в Парижі мала змогу побувати на концерті молодого бандуриста Юліяна Китастого. Концерт відбувся за ініціативою Товариства українських бандуристів в приміщеннях Бібліотеки імені Симона Петлюри, а організувала його спілка української молоді (СУМ).

Впровадженням до концерту була доповідь Катрусі Коваль, в якій вона підкреслила значення бандури як національного елементу та подала коротку історію цього інструменту.

Репертуар Юліяна Китастого підібрано з любов'ю — від прадавніх дум і пісень до найновіших, часто з записів свого діда й батька, бож молодий Юліан належить до славної родини бандуристів Китастих. Майже кожну пісню він коментував перед виконанням, пояснюючи походження, авторство, спосіб виконання, інструментацію. В програмі була також сама гра на бандурі, як менуєт з рисами європейської музики 17 ст. та ададжо з балету Р. Глієра *Червоний мак*.

В невимушеній формі та дружній атмосфері пили найкращі перлини кобзарського мистецтва, переносючи присутніх на рідні землі до своєї історії. Сама ж постать виконавця, з лагідними манерами, чутливим голосом, зворушливо-чистою дикцією зачарувала всіх і дала змогу ствердити необмежені можливості нашого історичного інструменту як носія української пісні.

Годі перерахувати всі пісні цього зворушливого концерту, хоч і вина в цьому молодих організаторів концерту, які не спромоглися хоч на скромну програмку з поданням репертуару.

Кілька слів про саме Товариство українських бандуристів, засноване в липні 1982 р. в США групою молодих українців, народжених вже на чужині, які взяли собі за завдання продовжувати традицію

пісні та бандури у вільному світі. Хоч це товариство молоде, воно проявило вже гідну подиву діяльність. Було проведено серію курсів для початківців, старших бандуристів та інструкторів за активною співпрацею Української Капелі імени Шевченка та допомоги покійного диригента Капелі Григорія Китастого. Видано понад десять брошур із нотами до бандури, подано допомогу в виданні музичного журналу *Бандура*.

До найбільших досягнень товариства треба зарахувати проведення трьох великих концертів: в 1983 р. на з'їзді СКВУ у Торонто та в 1984 р. в Нью-Йорку і Філадельфії. На кожному з концертів виступало понад 120 молодих бандуристів із США, Канади та навіть Англії, які не пожаліли свого вільного часу та заробітної платні!

Літом 1985 р. товариство на запрошення Українського Вільного Університету (УВУ) відбуло в Мюнхені курс "Порівняльний фолкльор — українська пісня і бандура". Викладачами були Віктор Китастий, голова товариства, і Юліан Китастий, викладач бандури в Нью-Йоркській школі кобзарського мистецтва.

Враховуючи теперішній стан нашої еміграції, коли відходить ціле ідейне покоління та зникають наші установи, справді відрадним явищем-стимулом є поява цієї нової зміни adeptів — продовжувачів нашої традиції!

Гастрольні дисонанси Академічного ансамблю імени Верьовки

Від кінця лютого ц. р. в різних провінційних містах Франції виступав відомий Український ансамбль імени Верьовки. В Парижі цей репрезентативний колектив з Радянської України, поза одним вечором у ЮНЕСКО, й то тільки для запрошеної публіки, свого виступу не мав. Пояснити це явище можна тільки спиханням Москвою всього українського до провінційності, а не передвиборчою кампанією до французького парламенту, як дехто вважав, бож на цей час в Парижі преспокійно виступав Большой московський театр опери та балету!

Довідавшись, що в поблизькому містечку Везіне відбувається вечір цього ансамблю (імени Верьовки), майже вся громада Парижу, здебільша молодь, прибула на виступ, щоб намилюватися піснею й танцями своєї батьківщини в найкращому виконанні.

Безперечно, що ансамбль був на високому рівні, з цікавим репертуаром, у добірному, мистецькому одязі, доброю оркестрою (хоч, як усе з бандурами в супроводі бояна/гармошки, але зі сцени чомусь віяло провінційністю, що й помітили деякі французькі критики, які знали цей ансамбль з давніших виступів.

У програмі був, як звичайно російський танок — данина стар-

шому братові, який українська публіка, яка цього вечора становила більше третини залі, прийняла голосним незадоволенням; та сумно-звісна пісня "Калінка", яку передбачливі організатори в останню хвилину замінили французькою популярною піснею про жайворонка. Але все таки всього не передбачиш! Хотілося б знати, які то дорадники підшепнули закінчити цей виступ ансамблю танцями під ... солдатську "Катюшу"?!, на яку українська третина залі дослівно заревла не своїм голосом та затупортіла ногами. "Катюша" швидко викотилася зі сцени, тільки один із танцюристів залишився підстрибувати та вимахувати руками, думаючи, що це зала реве з ентузіазму, аж поки якась здогадлива рука не потягла його за куліси.

Організаторам та дорадникам належить догана; краще ж було закінчити виступ якоюсь французькою піснею, і все відбулося б без інциденту, а так розпочався наш мітинг, бо присутні франузи домагалися пояснень, які українська публіка давала їм з ентузіазмом, а молодь роздавала летючки французькою мовою, в яких, покликаючися на насильну смерть Володимира Івасюка та Стуса, викривала систематичне нищення українськості Москвою.

Дивним збігом обставин авторка цих рядків цілком випадково побачила виступ Державного казахського ансамблю пісні й танцю в ... Марокко, і могла ствердити, що наш Ансамбль імені Верьовки має упревілейоване становище, бо солдатська "Катюша" припала тут у репертуар визначній оперній співачці, а заслужений бас-баритон мав право й на "Вдоль по Питерской" і на "Коробочку", а весь ансамбль — на героїчне закінчення відспівуванням ... "Широка страна моя родная" під рідкі офіційні оплески, бо, хоч мало хто тут знає російську мову і розуміє безглуздя цих слів, але, в кожному разі, вміє відрізнити чистий фольклор від примітиву, бо араби вважають себе чутливими знавцями музики.

Наукова сесія НТШ

Наукове Товариство імені Шевченка відбуло 8 березня ц. р. наукову сесію у 125-річчя смерті Тараса Шевченка. Програма складалася з таких доповідей: "Властивості української духовості в «Молитвах» Шевченка" — Володимира Янева, "Шаманна поетика Шевченка — ініціатива ворожки" — Леоніда Плюща, "Сучасний стан підсвітового шевченкознавства" — Мирослава Антохія. Обмежуємося тільки поданням програми, бо НТШ повинно підготувати спеціальне резюме сесії.

Про авторів

- Марія Голод** — поетка, живе в Торонто, в 1978 р. видала збірку *Чотири пори року в В-ві Сучасність*.
- Валерій Марченко (1947-1984)** — український журналіст та перекладач. Автор публіцистичних творів та автобіографічних нарисів. Помер в ув'язненні.
- Ярослав Розумний** — дослідник літератури, викладає в Манітобському університеті, де очолює Слов'янський відділ.
- Валеріян Ревуцький** — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут та Торонтський університет. Професор-емерит Університету Бритійської Колумбії у Ванкувері.
- Іван Коровицький** — журналіст, літературознавець. Редактор кількох праць на історичні і церковні теми, бібліотекар-архівіст. Співатор *Енциклопедії українознавства*.
- Ніна Строката-Караванська** — лікар-мікробіолог з Одеси. Політв'язень 1971-1975 рр. Одна з членів засновників Гельсінкської групи. Восени 1979 р. виїхала до США разом зі своїм чоловіком Святославом Караванським. Під сучасну пору займається публіцистикою.
- Катерина Горбач** — поетка і журналістка. Студії з германістики і славістики закінчила докторатом в університеті Геттінген. Під сучасну пору є редакторкою *Української пресової служби*.
- Юрій Самброс** — мало що відомо про життя автора друкованих у журналі уривків — коли він народився й коли помер. Самброс — філолог з України. Навчався в свій час у Григорія Фітільова, батька Миколи Хвильового, якийсь час дружив з майбутнім письменником. Рукопис книжки *Шаблі життя* Самброса ходив по руках на Україні в 1960-их роках.
- Ярослав Гайвас** — публіцист, колишній провідний діяч Організації українських націоналістів, громадсько-політичний діяч, автор багатьох статей і двох книг *Воля ціни не має* та *Коли кінчилася епоха* (1965).
- Анна-Галя Горбач** — живе в Німеччині, перекладає на німецьку мову багато творів української літератури й самвидаву.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1986 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Mr. D. H. Pyrohiw 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 13 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i>	Nina Hlyntzkyj 254 West 31st St. 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>Швайцарія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22 20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

Василь Стус

СВІЧА В СВІЧАДІ Поезії

1986, видання друге, 140 стор. Обкладинка Христини Гориславської. Впорядкували Марко Царинник і Вольфрам Бургардт. Із новою передмовою М. Царинника.

Виправлене видання збірки поезій Василя Стуса містить розділи поем із збірок "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Вірші з в'язниці", переклади з німецької поезії. До нового видання Царинник підготував нову бібліографію творчости Стуса.

Ціна: 7 ам. дол.

Василь Стус

ПАЛІМПСЕСТИ Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голімати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Юрія Шевельова.

Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах щохвилинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого".

Ціна: 25 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси видавництва:

В Європі:

SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:

SUČASNIST
254 West 31st St., 8th Floor
New York, NY 10001